

A PROP DEL CEL

El jaciment arqueològic del Tossal de la Vila
(la Serra d'en Galceran, Castelló)

G. Aguilera, F. Falomir, J. Negre, M. Pérez Polo
(i equip Tossal de la Vila)
Castelló, 2023

A PROP DEL CEL

EL JACIMENT ARQUEOLÒGIC DEL
TOSSAL DE LA VILA
(LA SERRA D'EN GALCERAN, CASTELLÓ)

Gustau Aguilera, Ferran Falomir, Joan Negre, Marta Pérez Polo

amb la col·laboració de
Marta Blasco, Sonia de Haro, David García, Chelo Laguna, Raül Mateu, Pablo Medina, Ignacio Montero, Guillem Pérez,
Carme Saorín i Juan Manuel Vila

Castelló 2023

Publicació del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques
Diputació de Castelló

Copyright

Del text: els autors

Del disseny i maquetació: Begonya Molina
Il·lustracions: Begonya Molina, Iñaki Diéguez
Correcció de textos: Ariadna Royo
Foto de portada: Marta Blasco

Edita: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques
Diputació de Castelló, 2023

Imprimeix: Servei Gràfic i Digital de la Diputació de Castelló

I.S.B.N. (Imprés): 978-84-17465-69-8

I.S.B.N. (Digital): 978-84-17465-70-4

Dipòsit legal: CS 743-2023

ÍNDIX

Presentacions	7-9
EL PROJECTE TOSSAL DE LA VILA	11
Una fel·liç coincidència en la gestació del projecte	11
El jaciment	13
Excavacions 2012-2022. Balanç de la investigació	21
ELS PRIMERS HABITANTS DEL TOSSAL DE LA VILA	33
Un poblat de l'edat del bronze	33
El temps	37
De visita al poble del bronze final	39
Dins de casa	43
Com ho van construir	47
Ceràmica, ceràmica, ceràmica...	51
No només ceràmica...	61
Coure, bronze ... i ferro!	63
De què vivien els habitants del Tossal	67
Per saber-ne més	70
EL FORTÍ ANDALUSÍ	73
Les primeres petjades de l'islam en els confins d'al-Andalus	73
Un fortí de pedra seca	79
La mesquita	85
Aprendre a sobreviure a mil metres d'altitud	95
Ceràmica, armes i ferramentes per al dia a dia	101
L'espai de l'oci al Tossal de la Vila: els alqueracs	107
A mode de recapitulació	111
Per saber-ne més	112
UN JACIMENT PER AL FUTUR	115
Visitar, gaudir i entendre el nostre passat	115
La Plana de l'Arc: paisatge i territori	115
I el futur del Tossal de la Vila?	116
Per què cal un pla director?	117
El retorn del coneixement a la societat	121
EQUIP TOSSAL DE LA VILA	123

Viatjar al passat és possible en el jaciment arqueològic del Tossal de la Vila, situat a la Serra d'en Galceran. Història, patrimoni i arqueologia es donen la mà en aquest espai cultural que deixa sorprés al ciutadà que té l'oportunitat de recórrer-lo i conèixer-lo, ja que es tracta d'un jaciment únic en la nostra terra.

Així doncs, el llibre que tenen a les seues mans i que a continuació tindran l'oportunitat de llegir, reuneix en les seues pàgines els treballs de recerca i excavació que s'han dut a terme en aquest espai. Relata i reflecteix, a través d'imatges, la història d'aquest jaciment, així com els materials recuperats en les investigacions arqueològiques més recents, mostrant de manera didàctica els resultats dels treballs arqueològics duts a terme en el jaciment durant els últims anys. I ací, m'agradaria fer un parèntesi i felicitar el Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació de Castelló pel seu magnífic treball de recerca, perquè fruit d'aquesta labor, és el llibre que tenim l'oportunitat de presentar i que, a més, ve a enriquir l'àmplia biblioteca que sobre temes històrics i arqueològics ofereix la nostra Diputació Provincial.

A Castelló tenim un important llegat històric i monuments d'un valor incalculable que han convertit el nostre territori en un referent cultural i turístic i aquest llibre és la mostra de la riquesa i diversitat de patrimoni que posseeix la província.

Alejandro Clausell Edo

Diputat de Cultura de l'Excel·lentíssima Diputació de Castelló

El Tossal de la Vila (952m), ha estat per sempre un referent visual, un element permanent, un cim que defineix la nostra orografia, però no és l'únic. Si vullguérem conèixer tots els tossals, hauríem de dedicar unes quantes jornades a recórrer les senderes i antics camins per tal d'arribar als nostres cims.

En canvi, el Tossal de la Vila es diferencia de tots els altres pel jaciment arqueològic que alberga, un patrimoni cultural que, amb cada campanya d'excavacions realitzades, no fa més que augmentar i meravellar-nos. I tal com ens confirmen totes les persones que han estat allí, aquest jaciment compta, a més a més, amb unes vistes i un paisatge extraordinari.

Aquest llibre és una breu explicació de 10 anys de treball de l'equip d'arqueòlegs encarregats de descobrir el jaciment, que amb les seues investigacions, dedicació i coneixements, evidencia que una col·laboració entre institucions, barrejada amb la sensibilitat necessària, és possible posar en valor un gran patrimoni localitzat en un xicotet municipi.

Aprofitem l'ocasió per a mostrar el nostre sincer agraïment al SIAP (Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques) de la Diputació de Castelló, per la seua dedicació i disponibilitat, per ajudar-nos sempre, tant en el vessant tècnic, a l'hora de desenvolupar memòries i planificar el futur del jaciment, com en la difusió del mateix, mitjançant els estudis publicats, les conferències i xarrades realitzades i les visites guiades al propi jaciment organitzades al llarg de tots aquests anys.

També agrair a la Generalitat Valenciana, la col·laboració que s'està rebent amb el suport dels projectes presentats, contribuint a la posada en valor d'aquest patrimoni únic.

Moltes persones i de moltes maneres estan fent possible que el jaciment del Tossal de la Vila, siga un projecte viu i amb futur. A totes elles, també moltes gràcies.

Finalment, ens complau que aquesta publicació veja la llum en les XXVI Jornades Culturals de la Plana de l'Arc, que enguany se celebren al municipi de la Serra d'en Galceran, ja que aquestes jornades mostren la cultura i el patrimoni del nostre passat i present, però sobretot del futur dels nostres pobles.

Juan Carlos Mateu Castell

Alcalde - President de l'ajuntament de la Serra d'en Galceran

0

30

60 km

EL PROJECTE TOSSAL DE LA VILA

Una fel·liç coincidència en la gestació del projecte

A l'estiu del 2009 l'Ajuntament de la Serra va demanar al Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló (SIAP) un informe tècnic sobre les possibilitats d'investigació i aprofitament patrimonial de dos dels principals jaciments arqueològics del seu terme municipal, el que ací ens ocupa i l'assentament ibèric del Castellàs. L'informe resultant va determinar la notable potencialitat d'ambdós jaciments, el primer perquè plantejava algunes qüestions poc conegudes en la protohistòria castellanenca, i el segon per que s'advertia una bona conservació de les estructures.

Tot i això, la valoració final, segons costos d'excavació i de manteniment, desaconsellava una intervenció en el jaciment ibèric, però s'obria la possibilitat de fer una intervenció d'avaluació al Tossal de la Vila, més abastable en tots els aspectes. Este jaciment, a més, conservava estructures defensives, principalment una muralla perimetral, que podia arribar a ser un reclam patrimonial a explotar per la corporació local. I finalment, des del punt de vista arqueològic, formava part d'una categoria de jaciments arqueològics poc coneguts a la nostra prehistòria, la qual cosa posava en relleu el seu interès.

Poc temps després, als inicis del 2012, des del mateix Ajuntament es va tantejar la possibilitat d'habilitar una part del Tossal de la Vila per a la instal·lació d'una pista de llançament de parapent, acció que fou desestimada per part de la Direcció General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura en tractar-se d'una àrea arqueològica protegida. En esta ocasió, novament es va suggerir a l'Ajuntament l'interès del jaciment per al seu estudi i posada en valor.

Amb estos antecedents, es va prendre la iniciativa per part de la corporació municipal d'engegar el projecte arqueològic per fer efectives les excavacions i en última instància posar en valor les restes arqueològiques. La formalització del projecte es va concretar amb la sol·licitud d'assistència als municipis i l'establiment d'un acord de col·laboració amb el SIAP, pel qual la Diputació aportava el personal tècnic i instruments necessaris per a realitzar intervencions arqueològiques amb criteris científics, mentre que la corporació local assumia els costos de manutenció i allotjament de l'equip d'estudiants i/o voluntaris que participarien en les excavacions, provinents la majoria de diverses universitats d'àmbit estatal.

Vista del Tossal de la Vila des del nucli urbà de la Serra.

El jaciment

El Tossal de la Vila és el jaciment arqueològic situat al tossal del mateix nom, a 954 metres sobre el nivell de la mar en el terme municipal de la Serra d'en Galceran, a la comarca de la Plana Alta.

La seua situació, preeminent sobre l'entorn, té unes condicions idònies des del punt de vista estratègic, i possiblement este fou un dels avantatges més valorats en la selecció del lloc per a l'assentament. Així, cap al sud-est posseeix un gran domini visual de tota la Plana de l'Arc, el corredor de les Coves, bona part de la comarca de la Plana Alta i el tràfic marítim del Mediterrani fins a les illes Columbretes. Cap al nord la ubicació del tossal permet el control de la important via de pas cap a l'interior que conforma la Rambla Carbonera, en direcció a Ares del Maestrat, i que via Els Ports, s'endinsarà cap a l'interior de Terol. Ja cap a migdia la serra d'Espadà tanca l'escenari en el que encara es pot veure Onda als seus peus.

El jaciment arqueològic ocupa tota la gran plataforma superior del Tossal, amb una superfície aplanada on majoritàriament aflora la roca calcària d'uns 114 x 60 metres, és a dir, 0,7 hectàrees, que és l'equivalent a un poc menys d'un camp de futbol, o a dues pistes de bàsquet.

La plataforma resulta pràcticament inaccessible per l'est i l'extrem nord per la presència de cingles, mentre que per la part oest i sud presenta pendents un poc més suaus que la fan més accessible, i és precisament per este costat on es disposa una llarga muralla de pedra en sec.

Com dèiem, les excavacions arqueològiques es van iniciar l'any 2012, i han tingut continuïtat fins a l'actualitat, si bé es tracta de campanyes curtes d'excavació de tres o quatre setmanes.

En total, els treballs de camp han suposat 187 dies de treball efectiu (poc més de sis mesos) i hi han participat un total de 163 persones entre el cos tècnic, estudiants universitaris, voluntaris i peons contractats. Cal tenir en compte que, aproximadament, cada setmana de treball de camp comporta el mateix temps de treball en laboratori, per tal de netejar, classificar i restaurar els materials arqueològics, elaborar les planimetries, ordenar i gestionar la informació gràfica generada i, finalment, redactar els preceptius informes i memòries científiques. La publicació posterior dels resultats en revistes científiques o de caràcter divulgatiu comporta un temps afegit que és més difícil d'avaluar.

Tota esta tasca d'investigació arqueològica han servit per a arribar a disposar d'una documentació i informació notable del jaciment. Així, sabem que el Tossal de la Vila va servir d'assentament humà principalment en dos períodes històrics diferents, separats per uns mil quatre-cents anys. El més antic se situa al final del període de l'edat del bronze (segles IX-VII abans de l'Era) i el segon correspon a una fortificació d'època andalusí dels segles VIII-X de l'Era, primera etapa del procés d'islamització que es coneix com a període emiral.

Treballs d'excavació l'any 2013.

CAMPANYA	DIES EXCAVACIÓ	NOMBRE PARTICIPANTS
2012	13	13
2013	10	16
2014	15	12
2015	15	16
2016	20	11
2017	15	20
2018	24	17
2019	15	14
2020	15	14
2021	22	16
2022	23	14
12 campanyes	187 dies	163 persones

Taula amb les campanyes d'excavació efectuades, dies efectius d'excavació i nombre de participants

Campanya darrere campanya, s'ha anat constatant l'interés del jaciment amb unes restes conservades prou excepcionals, tant perquè corresponen a estos períodes històrics poc coneguts, però també per les bones condicions de conservació. Això ha sigut possible pel fet que el poblat del bronze final únicament ha estat alterat per l'establiment del fortí andalusí, de forma que moltes de les cases han conservat la seua morfologia i bona part del contingut original; i que de la mateixa manera la fortificació andalusina ha estat poc alterada des del seu abandonament al segle X.

Com a resultat, disposem d'un jaciment arqueològic que ens està aportant informació de gran valor al voltant d'estos dos períodes històrics de transició poc coneguts en les comarques castellonenques.

És per això que en l'actualitat té la declaració de Bé d'Interès Cultural (BIC), el màxim nivell de protecció que es pot atorgar a béns patrimonials.

Detall de les restes recuperades al sector 47, corresponent a la fase del bronze final - ferro antic.

Vista del sector 15, amb estructures corresponents al període andalusí.

Vista del Tossal de la Vila a la primera campanya de 2012.

EXCAVACIONS 2012-2022. BALANÇ DE LA INVESTIGACIÓ

L'estat inicial l'any 2012 i les primeres campanyes d'excavacions

En el moment d'iniciar les excavacions, el jaciment es presentava amb una gran plataforma central formada per roca natural, amb alguns punts de vegetació no molt alta de ginebres i sables, i amb una caseta de pedra en sec al centre. A ponent, en el límit de la plataforma i marcant el perímetre, es podien veure les restes d'una muralla ampla, de més de 3 metres, amb un total de 160 metres de longitud aproximadament. Tot i trobar-se parcialment enrunada i coberta pels enderrocats, s'endevinava la presència en determinats punts de torres i bastions que arriben fins la vessant sud.

Per la part interior, la muralla mostrava determinades zones amb amuntegaments de pedra de possibles cases enrunades, però també zones amb terra acumulada i vegetació més alta.

Les notícies prèvies publicades i les fitxes d'inventari preexistents sobre el Tossal de la Vila havien considerat que el jaciment arqueològic presentava un únic moment d'ocupació que corresponia a un moment genèric de l'edat del bronze, i que esta muralla formava part del recinte defensiu d'este moment.

En agost de 2012 vam efectuar la primera campanya d'excavacions, i la zona escollida fou la part interior de la muralla situada al sud del jaciment. Els primers resultats ja ens van indicar la presència d'un hàbitat que vam considerar com a corresponent als segles VIII-VII abans de l'Era, és a dir, del final de l'edat del bronze i possiblement als inicis de l'edat del ferro. Les restes d'este poblament es van trobar preservades localment allà on la roca presentava depressions naturals, però en unes condicions de conservació notables.

Però, heus ací la novetat, esta primera campanya també va documentar la presència d'un nivell d'ocupació andalusí identificant-se uns materials ceràmics que el situaven, atenent a unes primeres valoracions cronològiques relatives, en un moment anterior al segle X abans de l'Era. A més a més, les dades arqueològiques determinaven que la muralla corresponia a esta fase andalusina, i no a la de l'edat del bronze. Quedava establerta la seqüència principal d'ocupació del jaciment.

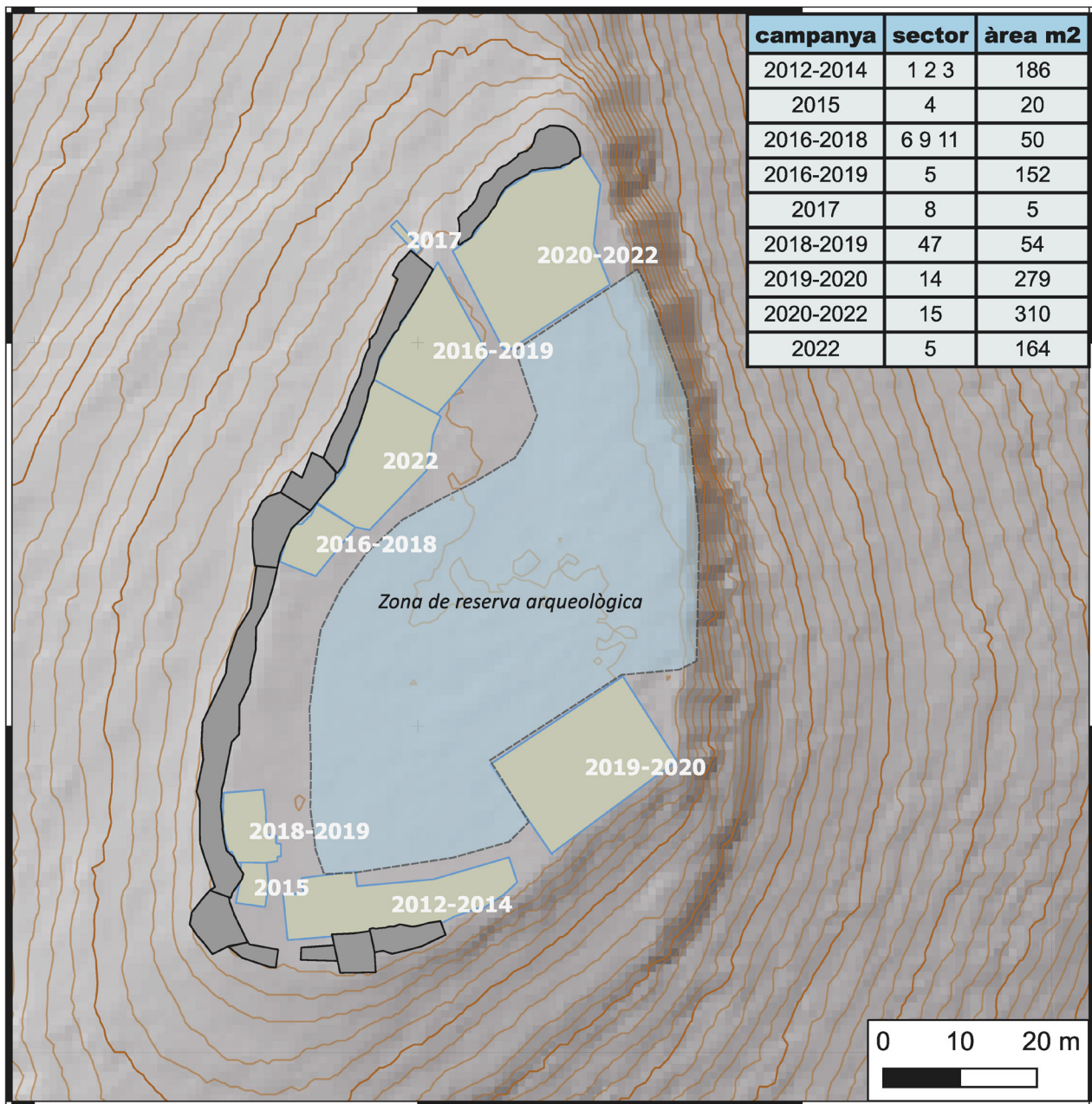
Les campanyes posteriors han anat aportant més informació a esta seqüència, amb una ampliació gradual de les zones d'excavació. Així, les de 2013-2014 es van centrar en continuar l'excavació de la zona sud (amb els sectors que anomenem 1, 2 i 3). Del primer poblament es van documentar 3 cases o estances allargades, adossades entre elles, i amb un mur de fons compartit. Va ser el primer contacte

Troballes de ceràmica sencera en el seu lloc a la campanya de 2012.

Àmbits d'època andalusina documentats a la campanya de 2012.

Sectors d'excavació, campanyes en les quals es van excavar i àrea excavada.

amb les cases i el mur perimetral del bronze final. L'excavació interior d'estes cases va oferir molt bons resultats, amb la recuperació de gran quantitat de ceràmica, de llavors, material constructiu, molins, etc.

Per la seua banda, del període altmedieval es va excavar i documentar diverses construccions i la potent muralla, a la qual en esta zona se li adossava una torre quadrada per l'exterior, tot bastit amb pedra en sec.

A l'interior d'esta muralla, es van poder identificar les primeres pautes d'organització espacial d'època andalusina, en documentar-se restes d'edificacions simples de planta quadrada o rectangular.

El Tossal de la Vila 2015-2017. La consolidació d'un projecte

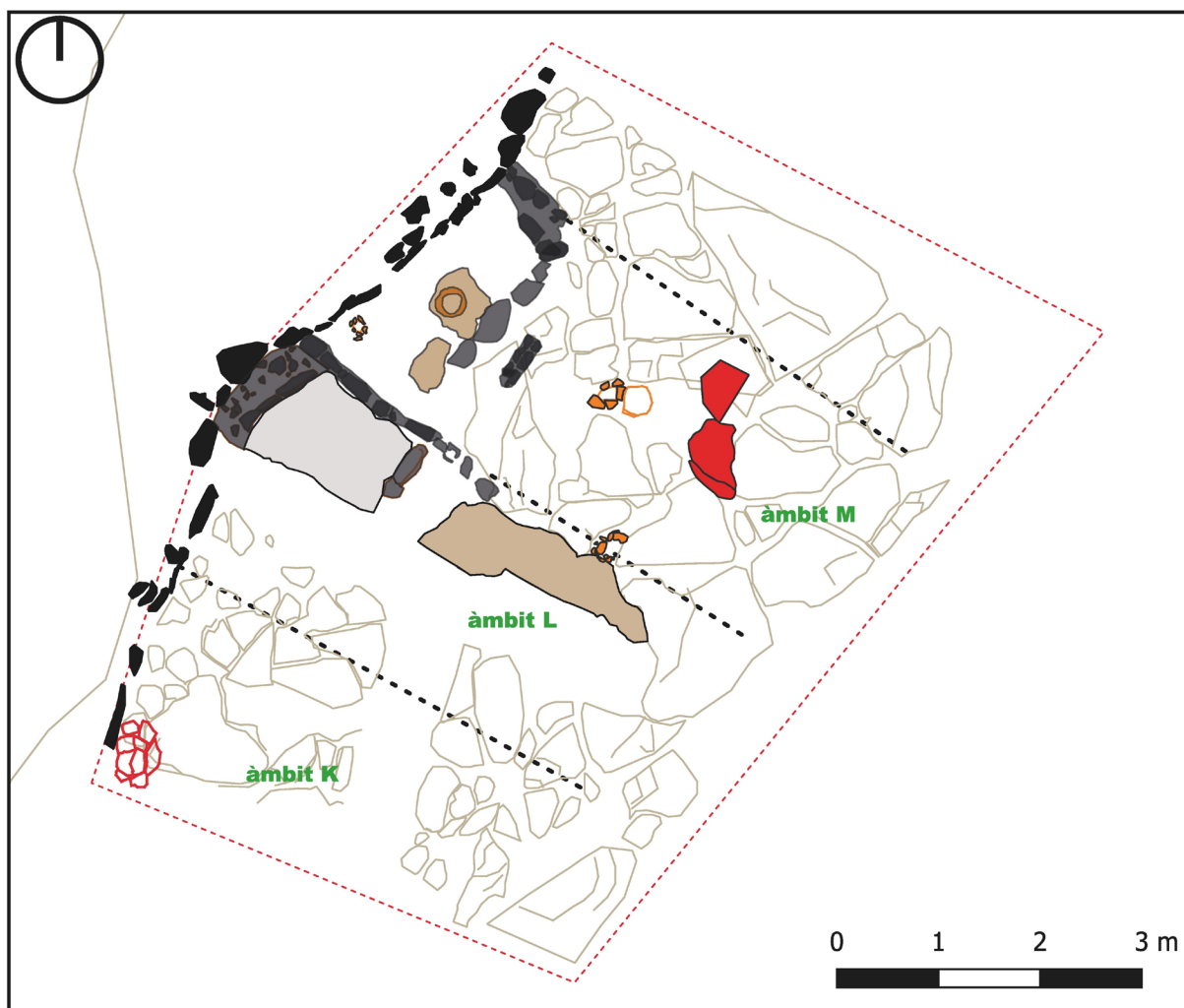
Finalitzada l'excavació dels sectors situats al sud (1 a 3), el plantejament que es va fer a partir del 2015 va pivotar fonamentalment en determinar si la resta del jaciment presentava les mateixes condicions de conservació i contrastar les hipòtesis de treball que s'havien plantejat pel que fa a les característiques de la cultura material i morfologia de l'assentament. D'esta manera, es van efectuar quatre sondejos al llarg del perímetre interior de la muralla i un altre a l'exterior. Tots els sondejos interiors van ser positius, i es van convertir a partir de l'any 2016 en quatre noves àrees d'excavació.

Cadascun dels sectors, amb tot, van presentar una conservació estratigràfica i característiques diferents, de manera que en alguns d'ells les restes millor conservades eren les del poblat del bronze final, i en altres ho eren les d'època islàmica.

Així, de les campanyes dels anys 2016 i 2017 destaquem les restes al sector 6 de dos àmbits associats a la primera fase d'ocupació, en prou bon estat de conservació i que mantenen un alt paral·lelisme amb els que es van excavar als sectors situats al sud en les campanyes 2012-2014, tant pel que fa a l'estructuració de l'espai, tècnica constructiva, estructures de combustió i cultura material.

Igualment, en relació amb el període altmedieval, es va poder documentar restes d'edificacions en diversos sectors, però cal destacar, per entitat, estat de conservació i interès les del sector 5. En esta zona es va poder identificar clarament un entramat d'àmbits islàmics, que amb l'avanç de les excavacions en anys posteriors (2016 i 2017) es van mostrar com pertanyents a una àrea de caràcter residencial adossada a la muralla, formada per un conjunt d'estances estructurades al voltant d'un pati central, amb accés des de l'espai central del jaciment.

En estes campanyes desenvolupades entre els anys 2015 i 2017 es van trobar també algunes traces molt febles de reutilització del lloc en una etapa posterior a la islàmica, que podria estar al voltant del segle XIV, possiblement de caràcter estratègic-militar, però de la qual disposem de molt pocs vestigis.

PERÍODE PROTOHISTÒRIC Sectors 6, 9 i 11

--- Límits excavació

- - - Límits possibles de les cases protohistòriques

□ Roca natural

□ Estructura de combustió

□ Estructura de sustentació

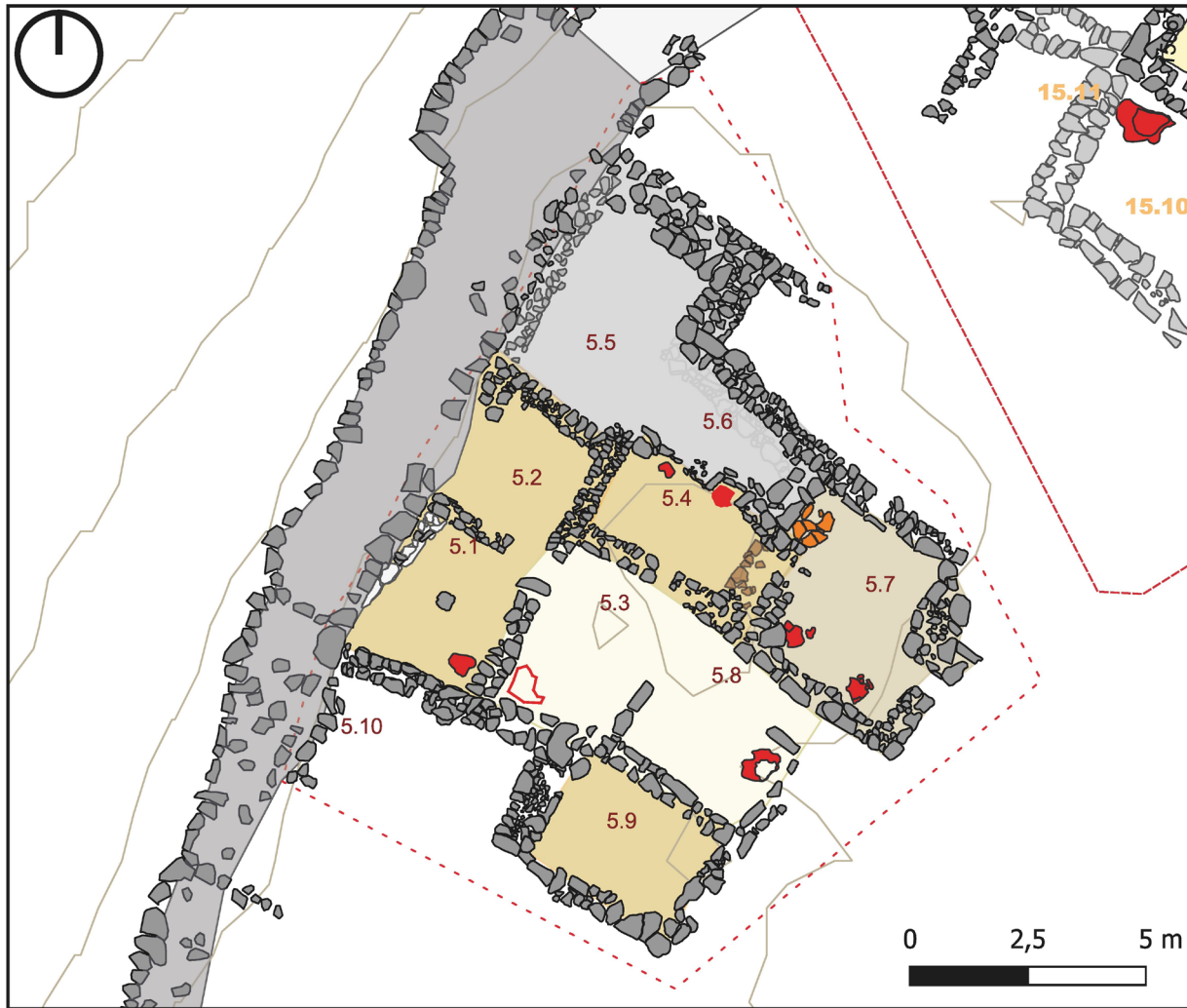
□ Banqueta

□ Mur

□ Pis

□ Cendres

Sectors 6, 9 i 11 a les campanyes 2015-2017

PERÍODE ANDALUSÍ Sector 5

— Límits excavació

■ Mur

■ Reble de pedres

■ Estructura de combustió

■ Banqueta

■ Forn

■ habitació

■ pati

■ cuina

Sector 5 a les campanyes 2015-2017

Mesquita del Tossal de la Vila (sector 14)

Darreres campanyes, ampliant el focus

Les darreres campanyes, des de l'any 2018 fins a l'actualitat, es van centrar en l'obtenció d'una visió més completa de les diferents ocupacions des d'un punt de vista pluridisciplinari. Per la qual cosa, es van iniciar excavacions en nous sectors, i es van encetar diversos estudis arqueomètrics (metal·lúrgia, materials i tècniques de construcció) i altres estudis específics (datacions absolutes, carpologia, antracologia, fauna).

També es van posar en marxa noves línies de treball per tal de contextualitzar el Tossal de la Vila dins de l'àmbit territorial i el context crono-cultural de cadascuna de les fases. Per a aconseguir-lo, es plantejaren prospeccions i excavacions puntuals en l'entorn immediat de l'assentament per tal de localitzar possibles restes relacionades, fonamentalment àrees de necròpoli i identificació d'accessos.

Des del punt de vista de l'assentament de l'edat del bronze final, cal destacar l'excavació dels sectors 7-12-47, a la part sud-oest, la qual va permetre la identificació d'una sèrie d'àmbits corresponents a este període en prou bon estat de conservació.

Estos nous àmbits segueixen, novament, el traçat general dels documentats en altres sectors. Es reafirmava, aleshores, la configuració de l'hàbitat del bronze final com un poblat articulat a partir d'un mur principal perimetral per la part oest, contra el que es disposaven les diferents cases o espais domèstics, als que s'accediria des de la gran esplanada central.

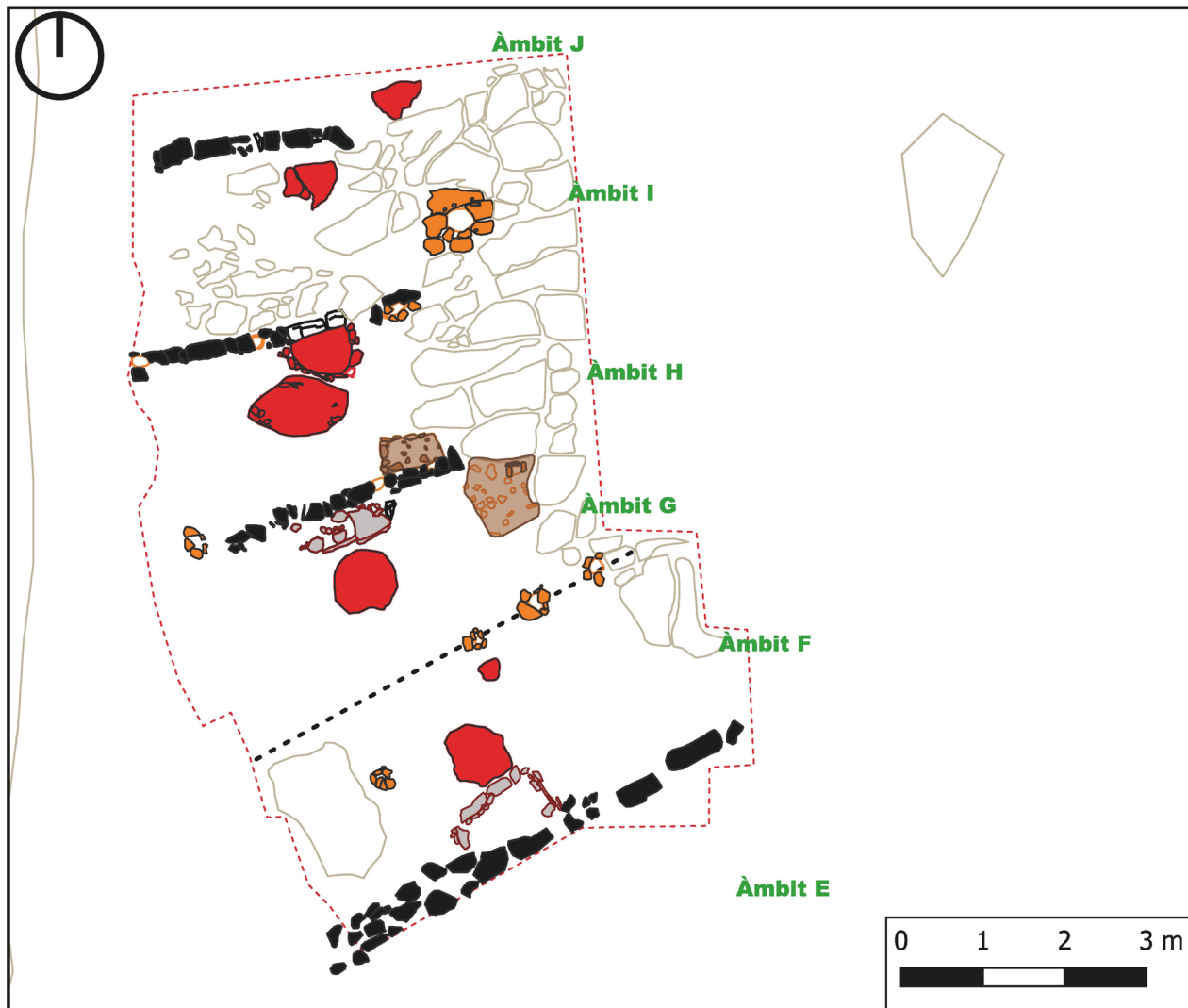
Les campanyes del 2019 al 2022 van incidir en dos nous sectors que completaran les característiques i la visió general de la fortificació andalusina, atorgant al jaciment unes característiques úniques per al coneixement del Xarq-al-Àndalus.

El primer d'ells (sector 14) correspon a un gran edifici exempt, amb unes dimensions d'uns 16x9 metres, situat a la part sud-est, que ha estat identificat com una mesquita, és a dir, un espai de culte associat al fortí islàmic. Presenta una nau principal, de planta rectangular d'uns 66m², que s'obriria a un espai d'iguals dimensions a manera de vestíbul.

La segona àrea d'excavació és la que anomenem sector 15, situada al nord del jaciment, on s'ha anat documentant un entramat d'11 estances corresponents al període andalusí, amb una extensió total de 337 m², de les quals sols 3 d'elles han estat excavades completament, i altres 3 parcialment.

En este sector 15 es constata novament una trama constructiva d'edificis simples adossats a la muralla fins a arribar a l'extrem nord-est del jaciment. En este punt, just on finalitza la muralla, s'identifica una torre de planta circular que podria vigilar i protegir l'entrada al recinte.

En els apartats següents entrarem en detall sobre la informació i interpretació feta per a cadascuna de les fases històriques documentades en les excavacions.

PERÍODE PROTOHISTÒRIC Sector 47

--- Límits excavació

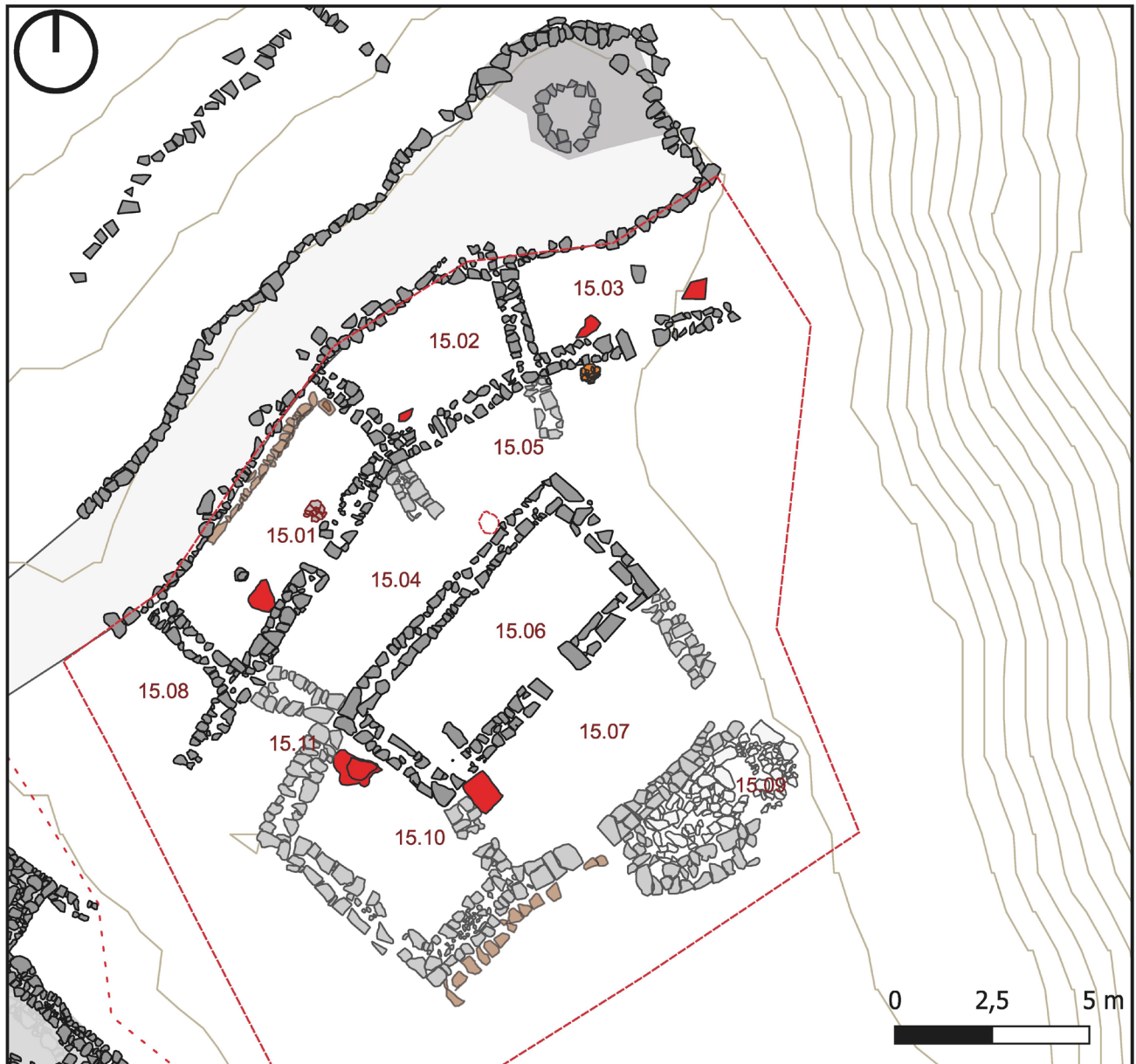
- - - Límits possibles de les cases protohistòriques

□ Roca natural

■ Forn ■ Estructura de combustió

■ Estructura de sustentació

■ Banqueta

PERÍODE ANDALUSÍ Sector 15

— Límits excavació

— Murs de reformes

— Mur primera ocupació andalusina

— Estructura de combustió

— estructura de sustentació

Els primers habitants del Tossal de la Vila

El mode de vida al final de l'edat del bronze

El desenvolupament de les campanyes d'excavació que acabem de repassar, ens han revelat que existeixen, principalment, dues etapes en les quals es va viure al Tossal de la Vila. En un primer moment, es va establir una comunitat camperola i ramadera de finals de l'edat del bronze, ara fa entre 2900 i 2700 anys. Posteriorment, en època andalusina (segles VIII a X de la nostra era), el cim es va condicionar amb una forta inversió de treball com a fortalesa militar. En aquesta part del text entrarem en detall en les característiques del primer assentament, mentre que el fortí andalusí serà tractat en el següent apartat.

Un poblat de l'edat del bronze

El fet és que, a través de la informació obtinguda a les excavacions, sabem que fa uns 2900 anys hi hagué un grup de persones que van decidir anar a viure al cim del Tossal de la Vila, van posar un mur per quasi tot el perímetre, van construir les seues cases, i van estar vivint allà uns quants anys.

Des del punt de vista de les etapes de la prehistòria i protohistòria de les nostres terres, el període al qual correspon aquest moment es troba a cavall entre el final de l'edat del bronze i els inicis de l'edat del ferro. Ens trobem, per tant, en un moment de transició, final d'un cicle i inici d'un altre, la qual cosa des del punt de vista històric-arqueològic sempre té un interès especial, ja que ens permet observar el procés i les variacions de les diferents esferes socials implicades, i en definitiva conèixer i delimitar millor els períodes contraposats.

Però, què suposa aquest canvi?

L'etapa de l'edat del bronze la podem considerar com el veritable darrer moment de la prehistòria. Com sabem, el nom es va adoptar fa molt de temps davant del fet que és el primer període en el qual es coneix el procés d'elaboració d'objectes de bronze, és a dir, l'aliatge del coure amb estany. Però l'edat del bronze és un important període per moltes altres qüestions. Per exemple, en aquest període els assentaments es començaran a construir en llocs elevats, fàcilment defensables. En ells s'utilitzarà

la pedra i la terra, combinat tot amb fustes i altres elements vegetals per a fer construccions més sòlides, incloent-hi murs prou gruixuts a l'estil de muralles.

O també, des del punt de vista social, l'edat del bronze és el moment de l'aparició dels primers cabdillatges, és a dir, l'acumulació de poder social i econòmic en mans d'una o poques persones rellevants de la comunitat, que fins i tot podran deixar-lo en herència als seus descendents, començant aleshores els llinatges.

A les terres de Castelló, l'edat del bronze té un desenvolupament llarg, de quasi 1500 anys, i abraça des de l'any 2200 fins al 750-700 abans de la nostra era. Lògicament, aquest llarg període no és homogeni, i es troben diferències entre els modes de vida, els tipus de jaciments, els ritus funeraris i els tipus d'objectes i eines que s'utilitzen més o menys quotidianament. Per al que ens interessa ací, existeix una etapa final de l'edat del bronze, anomenada bronze final, que s'inicia al voltant del 1100 abans de l'Era, i s'estén fins a l'inici del següent període anomenat edat del ferro, cap als anys 750-700 abans de l'Era.

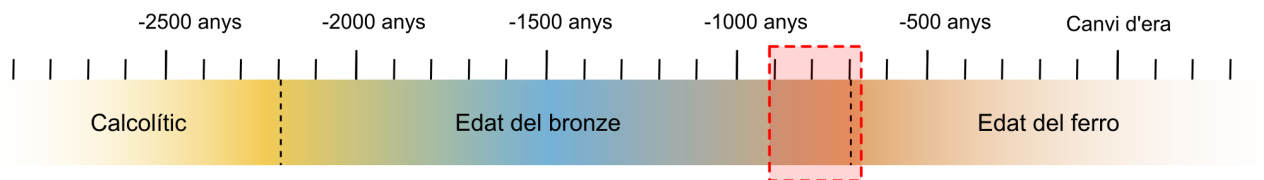
El bronze final suposa tot un seguit de canvis prou significatius respecte del període anterior. En primer lloc, hi ha un canvi fonamental en les creences i costums d'aquestes gents, de manera que a partir d'aquest moment els difunts ja no seran soterrats en coves o covetes, sinó que seran incinerats en pires funeràries i les seues cendres es dipositaran a l'interior d'urnes de ceràmica. Aquestes urnes es dipositaran sota terra, en llocs concrets més o menys a prop dels pobles, formant cementiris o, com diem arqueològicament, necròpolis.

El ritu d'incinerar als difunts i soterrar-los en urnes ceràmiques és un tema molt estudiat per l'arqueologia, tot i que encara queden moltes incògnites per resoldre. Sabem que es tracta d'un costum que procedeix de la zona central europea, i que es va estendre per les regions veïnes fins a arribar a la Península pel nord-est cap al segle XI-X abans de l'Era.

Paral·lelament, aquest canvi va acompanyat d'altres novetats que afectaren al mode de viure, a l'organització i plantejament dels poblats, a les formes i decoracions de la ceràmica, així com a altres aspectes materials que segurament es relacionen amb altres esferes socials.

Aquest corrent de canvis arriba sens dubte a les nostres comarques, i pel que podem percebre sembla que també ocasionarà diferències substancials en els modes de vida. I diem que sembla perquè a les terres de Castelló és a penes conegut, d'ací que un dels principals punts d'interés del jaciment del Tossal de la Vila és, precisament, ser un dels escassos assentaments que ens permetran estudiar aquest període.

En efecte, les excavacions al Tossal de la Vila ens estan oferint informació de primera mà de com es va plantejar l'assentament en el moment de la seua construcció, i quins elements materials es van emprar. També podem estudiar les restes d'altres objectes, com és la ceràmica, el metall, les eines de pedra o els objectes de fang. I molt interessants també són les restes orgàniques (les restes d'animals,

Cronograma de l'edat del bronze i del ferro. En roig, el període en el que fou ocupat el Tossal de la Vila.

de llavors o de carbons) que serveixen per a apropar-nos al mode de vida, a l'explotació de l'entorn i la dieta.

Aquesta gent del Tossal de la Vila, després d'uns quants anys vivint allà dalt, arriba el moment en què l'abandonen, i coincideix amb els inicis del que s'anomena primera edat del ferro.

Aquest nou període és l'inici del que diem la protohistòria, i es considera la transició entre la prehistòria i la història. De nou assistim a molts canvis en les societats del moment.

Si ens centrem en Castelló, s'observa un augment molt considerable del nombre de pobles d'aquest període, el que s'ha interpretat com un fort increment demogràfic. I com a dada molt significativa, és el moment en què s'inicia el contacte amb les cultures mediterrànies, concretament amb els fenicis, la qual cosa provoca una sèrie de canvis profunds a les societats indígenes del bronze final. Alguns jaciments són abandonats, i altres pateixen transformacions profundes, i els objectes d'origen fenici es fan habituals. Així, a les excavacions són molt freqüents les àmfores fenícies, que servien principalment per a portar vi, però també altres ceràmiques tornejades i amb decoració pintada del mateix origen. També nous metalls i aliatges desconeguts fins al moment, com el ferro, el plom o els bronzes ternaris, tot procedent del comerç i intercanvi amb els fenicis, que es produïa en llocs determinats de la costa, per després ser redistribuït cap a altres assentaments.

Lògicament, aquests objectes exòtics no eren d'accés generalitzat, i s'observa com la interacció i el control restringit d'aquest comerç fenici va ocasionar acumulacions desiguals de riquesa i canvis profunds en les estructures socials locals. De fet, és un moment que s'ha arribat a definir com el naixement de la primera aristocràcia.

Al Tossal, en realitat, no és possible veure la major part d'aquestes característiques perquè el seu abandonament es produí just al principi d'aquest nou període, i sospitosament coincident amb un incendi de totes les cases. Per això, solem dir que el seu abandonament no es va produir a la primera edat del ferro, sinó a conseqüència de la primera edat del ferro.

Donarem un cop d'ull a tots aquests aspectes tot seguit, però abans explicarem com hem establert la cronologia de l'assentament, és a dir, com sabem de quina època és i el període concret que ens estan indicant les dades arqueològiques.

Un suport de pal per suportar el sostre amb restes de carbó al seu interior.

El temps

Com hem dit, la comunitat del Tossal de la Vila s'establí allà dalt a les acaballes de l'edat del bronze. A les excavacions arqueològiques no hem trobat indicis de poblament anterior, per la qual cosa aquest establiment constitueix el primer moment en què s'habita el lloc.

Hem establert el moment inicial de construcció del poblat entre els anys 906 i el 806 abans de la nostra era. Per a obtenir aquestes dates hem efectuat diverses datacions sobre les restes de fusta carbonitzada procedents dels pals utilitzats per sostenir els sostres, i que, per tant, corresponen al moment de construcció de les cases. El pal més antic que hem datat, de fusta de roure, ha donat aquest interval: 906-806 abans de l'era. Altres pals ens donen unes dates lleugerament posteriors, a partir de l'any -800, una qüestió que pot respondre al fet que es van anar construint les cases a poc a poc, o que per qüestions de manteniment, s'anaven substituint aquells suports en mal estat.

Una altra possibilitat és que el pal datat entre els anys 906-806 fos reaprofitat d'un altre lloc, un poblat o casa anterior, però com no hem trobat indicis de poblament precedent, no pareix una explicació molt factible.

Sabem que el poblat s'abandona temps després de la seua construcció. Aquest abandonament, com déiem, sembla que fou prou traumàtic, perquè es va produir coincident amb un incendi, les traces del qual hem detectat en totes les cases que hem pogut excavar.

Per establir aquest moment de l'incendi i abandó del poblat, malauradament no podem fer ús al 100% de les datacions de carboni 14, perquè es produí just dins d'un interval cronològic que es troba afectat pel que alguns arqueòlegs anomenen la "catàstrofe de l'edat del ferro", catàstrofe en el sentit cronològic. Es tracta d'un període en què les datacions de carboni 14 donen com a resultat uns intervals molt grans, que poden arribar a més de 3 segles, i que, per tant, no són molt útils en la interpretació arqueològica.

Però, per a establir el final del poblat del Tossal de la Vila en aquest període, podem fer ús d'un mètode de datació indirecte, més arqueològic, que consisteix a identificar determinats elements materials dels quals coneguem la seua cronologia en altres jaciments. És el que es coneix com a "cronologia relativa".

En el cas del Tossal de la Vila, alguns fragments d'un tipus d'àmfora específic, d'origen fenici, del que coneixem les dates en què es va distribuir, ens marca un final de la vida del poblat entre els anys 750-650 abans de la nostra era.

En conclusió, podem dir que el primitiu assentament al Tossal de la Vila tingué una duració màxima d'uns 250 anys. I una mínima de 50.

Un dels forns del Tossal de la Vila.

De visita al poble del bronze final

Al llarg de les campanyes d'excavació hem anat identificant diferents vestigis de les cases i altres parts que conformaven el jaciment. No en tots els llocs excavats hem trobat restes, pel fet que la construcció del fortí andalusí va provocar remodelacions de les restes preexistents, que en alguns llocs varen ser prou profundes, alterant, per tant, les restes anteriors. En altres casos, les restes del bronze final es van incorporar al fortí, siga al seu interior o siga com a materials constructius reaprofitats.

Per altra banda, la part central de l'ampla plataforma del Tossal de la Vila és bàsicament roca natural, per la qual cosa pensem que no hi hauria estructures permanents o cases.

Tot i això, els llocs on sí que hem trobat vestigis en bones condicions, ens han permés deduir l'extensió i moltes de les característiques del poblat.

Un dels elements principals, i segurament el primer element constructiu que es va bastir, fou un llarg mur exterior, fet de pedra i terra, que es disposava pel sud, oest i nord de la plataforma, és a dir, per bona part del perímetre. En els trams conservats pot arribar als 1.5m d'amplària, i l'alçada, que no és l'original, és més o menys d'1 metre, però de segur que era prou més alt.

La part est de la plataforma del Tossal, aparentment no tenia mur, la qual cosa és lògica en tant que per aquest costat els penya-segats fan de límit i defensa natural.

Tots els habitatges que hem pogut documentar es troben recolzats contra aquest mur perimetral, que tindria la funció de ser la part de darrere comuna a totes les cases, on es recolzarien, i al mateix temps serviria per a delimitar i mantenir tancat el recinte de l'assentament.

No tenim dades sobre quin seria el punt d'entrada o entrades al poblat, però si observem l'entorn, és molt possible que hi hagués una o diverses portes, potser situades al nord, al sud i/o a l'oest.

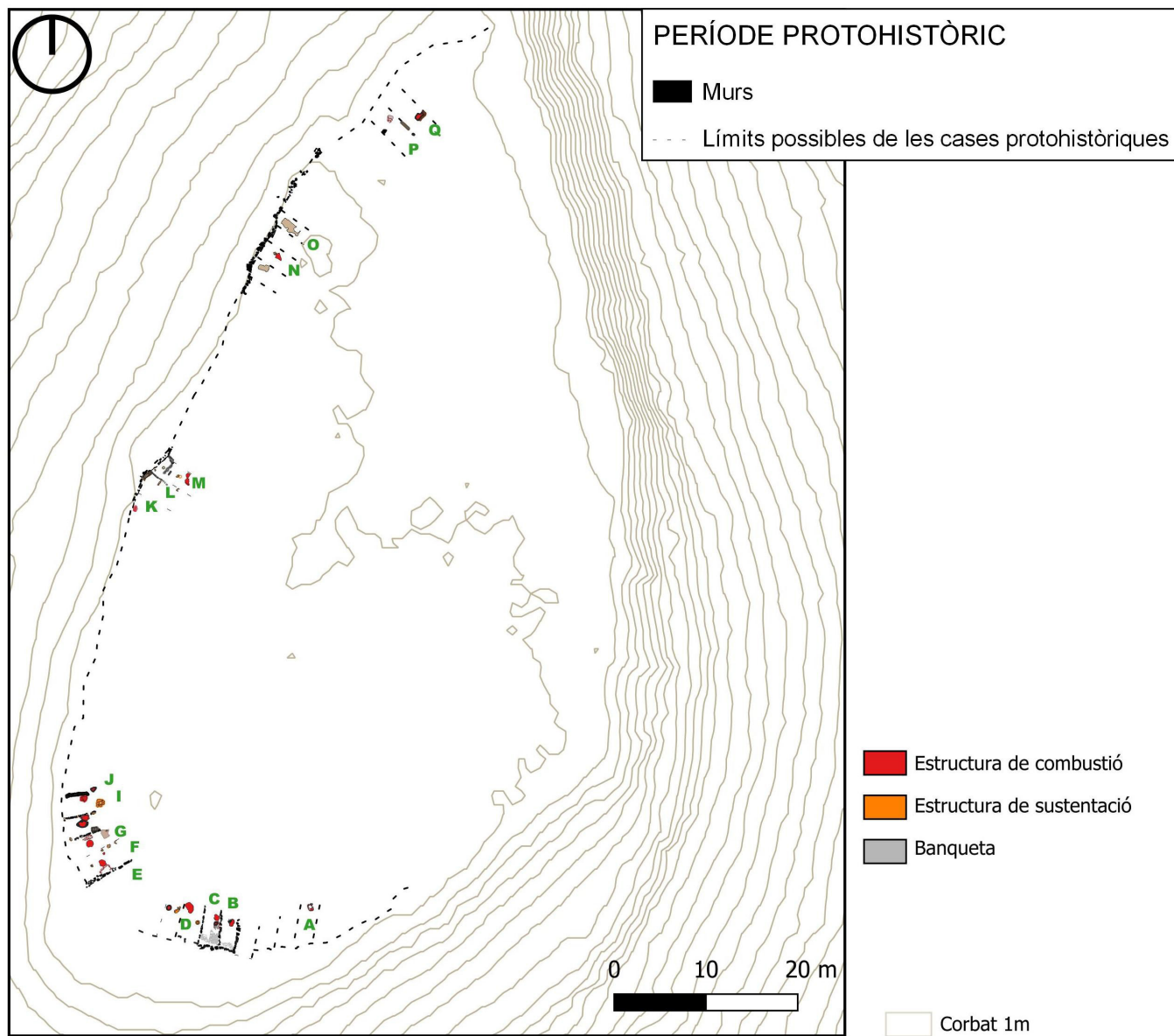
Si fem l'assaig d'imaginar-nos el que ens trobaríem en entrar des de fora a aquest recinte, el primer que voríem seria una gran esplanada central, que podria servir com un espai on es podrien fer diverses activitats a cel obert, com munyir les cabres i ovelles, assecar pells, elaborar ceràmica o acumular llenya entre moltes altres. Pot ser algunes estructures peribles, com alguns pals de fusta o murets de pedra en sec, habilitaven espais on podrien haver-hi porxats, o alguna corralissa.

Als laterals d'aquesta esplanada, i contra el mur del perímetre, es disposaven els habitatges d'una única cambra, uns al costat dels altres, compartint mur mitger, i que tindrien tots l'entrada des d'aquest ampli espai central.

En el punt actual de les excavacions, tenim restes concretes corresponents a un total de 16 d'aquestes cases, algunes excavades en tota la seua extensió, i altres només parcialment. Ara bé, no són exactament cases en el sentit actual, sinó que ens referim a espais diferenciats o departaments, que tenien una forma més o menys rectangular allargada, amb entrada des de l'espai central del Tossal.

Planta general del poblat del bronze final / ferro antic.

A l'interior d'aquestes cases hem trobat tot un seguit d'elements que se solen repetir, com la presència d'un xicotet fornet, una llar, abundant ceràmica elaborada a mà i altres objectes de fang com safates o gamelles.

Encara no hem pogut determinar ben bé quina correspondència tenien aquests espais respecte a l'estructura social del grup, és a dir, si cadascuna corresponia a un nucli familiar, o si disposaven de diferents cambres contigües, més o menys connectades. També és possible que tots els espais tingueren un caràcter comunitari, una opció també prou factible.

Entrem en una d'elles.

Dins de casa

Les excavacions arqueològiques efectuades al Tossal de la Vila en tots aquests anys en realitat s'han centrat en el coneixement d'aquests habitatges, sobretot perquè és ací on realment es conserven les restes que ens aporten la informació sobre la vida quotidiana i activitats d'aquesta gent.

El fet que el moment final de la vida d'aquest poblat estiga associat a un incendi, és a dir, a un episodi de caràcter destructiu, paradoxalment ha afavorit la conservació dins de les cases dels objectes arqueològics, els materials constructius i els materials orgànics. La raó està en el fet que, en el cas de les restes orgàniques (principalment les d'origen vegetal), es conserven millor del pas del temps un cop carbonitzades. I pel que fa als materials constructius, en fer ús predominant de terra amb elements vegetals, l'acció del foc sobre ells va comportar un enduriment, és a dir, una mena de «cocció», preservant-los en millors condicions. És per aquestes qüestions que disposem d'una bona informació sobre com eren les cases protohistòriques del Tossal de la Vila.

En entrar en una d'elles, el primer que ens adonaríem és la presència d'un esglaó de baixada, que portaria des de la roca plana a un nivell inferior d'uns 30 cm on es trobava el pis de l'habitatge. Aquest desnivell resulta del fet que totes les cases es van fer aprofitant la depressió en la roca que es produeix al perímetre de la gran plataforma central del Tossal.

Un cop a dins, ens trobaríem en una estança de forma allargada, d'uns 5 m de fons, però no molt ampla, d'uns 2-2.5 m. L'alçada del sostre no la podem deduir arqueològicament, però de segur que eren prou alts per a permetre estar a dins a peu dret sense estar encongits.

Ja hem dit que l'excavació dels diferents àmbits ha mostrat alguns elements quasi sempre presents a l'interior. D'aquesta manera, adossat a la paret de la dreta o esquerra de cadascun d'ells trobarem un xicotet forn d'ús domèstic rectangular, fet amb lloses planes posades en vertical per fer els laterals i planes per cobrir-lo, tot revestit de fang. Aquests forns s'utilitzarien principalment per a la cocció d'aliments.

Vista dels tres departaments del sector 3, campanya 2013.

No molt lluny, fins i tot davant de la boca del forn, hi hauria una superfície endurida de fang de forma més o menys circular, de vegades amb una revora també de fang, i que servia com a llar auxiliar, però també com plataforma o espai accessori al forn. Com a dada curiosa, sobre una d'aquestes vam recuperar la part inferior d'un recipient de ceràmica que conservava al seu interior alguns ossos de cabra o ovella, fet que ens fa pensar que s'estava emprant per a preparar un brou o algun tipus de carn estofada.

Els estudis específics efectuats sobre les llars i els forns ens han oferit algunes dades interessants i curioses. Així, un primer estudi ha establert que la màxima temperatura assolida no va ser mai superior a 500°C, amb el que queda confirmada la seua finalitat domèstica, i no per exemple per coure ceràmica o fondre metall.

També, moltes de les llars han aportat dades en una capdavantera investigació sobre paleomagnetisme, en conservar l'orientació magnètica de la terra en el moment de la seua utilització. Al final del capítol incloem la referència per als curiosos que busquen més informació al respecte.

Tornant a l'interior de la casa, bona part d'elles tenien també un banc al fons de la cambra que ocuparia tot l'ample, amb uns 40-50cm d'alçada. Sobre aquests bancs, o bé als peus, com tombats, hem trobat sovint recipients de ceràmica, la qual cosa indica que servien per a posar diferents productes al damunt, sobretot aliments, aigua o altres aliments o begudes.

La imatge que ens transmet la informació de les excavacions és que, en general, l'interior de les cambres tenien un bon grapat de recipients ceràmics de diferents grandàries i formes, i no només damunt dels bancs. En alguns casos ens suggereixen interiors bigarrats.

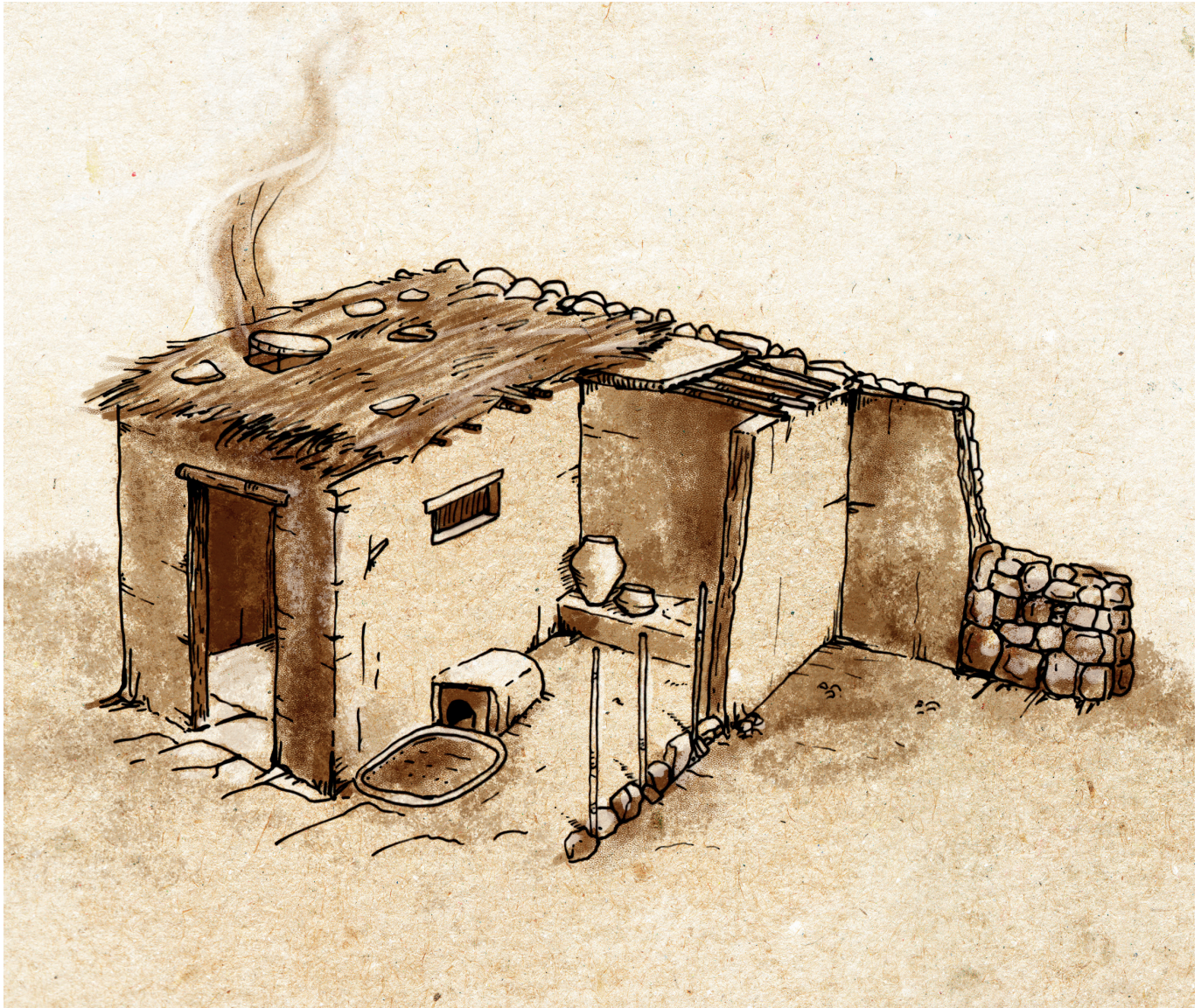
Així, s'han trobat contenidors d'emmagatzematge grans, que de vegades sabem que estaven plens de glans, però que també podrien servir per a guardar blat, aigua o altres aliments. També gots menuts, en alguns casos decorats delicadament amb motius incisos fent ziga-zaga, i altres recipients de gamma mitjana, més adequats per cuinar i servir. Després els vorem amb més detall.

Altres elements molt freqüents de trobar a l'interior dels habitatges del Tossal de la Vila eren els molins manuals de pedra sorrenca, per moldre llavors, i també safates de fang, de forma circular i amb revora.

Ara bé, aquests trets i característiques que acabem de detallar són els més habituals que podem trobar a l'interior de les cambres, però també existeixen alguns casos que presenten certes diferències, i aquesta diferència ens dona una informació interessant.

I és que aquesta variabilitat segurament tingué a vore en la funció concreta de l'espai. Així, en algunes cambres els murs de separació no queden clars i únicament trobem alguns pals alineats per sostenir el sostre. S'aconsegueixen, per tant, interiors més espaiosos el doble d'amples.

També hi ha d'altres que acumulaven sobretot grans contenidors d'emmagatzematge, la qual cosa fa pensar que feien el paper de magatzems. Espais diversos amb funcions diverses, com veiem.

Vista idealitzada de les cases del Tossal, i detall en secció de les tècniques constructives identificades.

Com ho van construir

A simple vista, la majoria de les parets i sostres de l'interior d'aquestes cases es mostrarien llises, enlluïdes amb fang, és a dir, superfícies un poc irregulars però ben acabades, i que tindrien continuïtat des del terra fins al sostre. Aquest és l'aspecte que es mostraria exteriorment, però és interessant conèixer concretament com estaven construïdes, ja que hem advertit que algunes de les parets podrien estar fetes amb maçoneria trabada en fang.

Com déiem abans, l'acció del foc sobre els elements de construcció, sobretot bastits amb pedra, fang, palla i branques de fusta, ha afavorit la seua conservació, el que fa que es presenten les condicions idònies per a observar la tècnica constructiva emprada fa quasi 3000 anys.

Les restes que ens ofereixen més informació en aquest sentit són els fragments de fang, molt abundants, de diferents formes i grandàries, i amb coloracions ataronjades, blanquinoses o groguenques per acció del foc. Conserven sovint part de la forma i diverses empremtes que permeten deduir la seua posició original en la construcció i els diferents elements que es trobaven en contacte. En molts dels fragments són visibles les empremtes de palla i altres herbes, que es trobaven barrejades amb el fang per aconseguir una determinada textura i mal·leabilitat. També, depenent del lloc, s'inclouria una proporció concreta de gravetes per aconseguir altra consistència. S'aconsegueix així un material constructiu assequible, fàcil de preparar, que no presenta perill de manipulació i té una notable durabilitat, raons per les quals s'ha utilitzat en totes les etapes de la història humana gairebé fins a l'actualitat.

Constructivament, les estructures de fang amb palla presenten altres avantatges que les fan idònies per a utilitzar-les en llocs d'hàbitat, com ara que són transpirables i, per tant, actuen com a reguladors tèrmics, absorbint i expulsant la humitat fàcilment.

En el procés d'estudi que hem portat endavant al Tossal de la Vila, tots els elements constructius de fang han estat metòdicament classificats com a pertanyents al sostre, paret, pis o revestiments, en funció de la seua forma, empremtes, característiques i composició. Així sabem que els procedents dels murs solen presentar una cara aplanada, que es correspon amb l'enlluït exterior, i una part interior amb empremtes de branques i pedres que formaven els elements interiors, l'esquelet de l'envà. També hem documentat que altres envans de les habitacions podien obrar-se a base de maçoneria de llosetes calcàries disposades sobre un llit de fang pastat amb gravetes per donar-li consistència. Encara hui queda pendent saber si aquesta diferència correspon a aspectes formals o si es construeix d'una forma o altra depenent de la funcionalitat del mur, és a dir, segons el que hagués de sostenir.

Els fragments de sostre, al seu temps, presenten també una cara aplanada i a la part oposada mostren les marques de l'embigat de fusta que li donava consistència. També, per sobre d'aquest entramat de pals hem deduït la presència d'una altra capa de fang, d'algunes lloses de pedra aplanades, i un remat exterior a base de branques, pedres i ramatge.

Diversos fragments de material constructiu amb empremtes i cares allisades.

En general es tracta d'una tècnica constructiva que no és estranya en algunes de les edificacions encara conservades dels entorns rurals. Les cases fetes amb murs de fang encaixonat, o de tàpia, encara es poden trobar repartides per la nostra geografia. I per al cas dels sostres, alguns veïns del terme de la Serra d'en Galceran ens han comentat que fins i tot recorden algunes cobertes vegetals fetes amb ramatge de sables, les quals col·locades d'una manera determinada asseguraven la impermeabilitat.

Si volguérem tornar a fer una d'aquestes cases tal qual es van construir, començaríem per posar unes alineacions de pedres perpendiculars contra el mur principal del perímetre, les quals formarien els murs de l'habitatge. Entre les pedres d'aquests sòcols, col·locaríem unes branques plantades, i creuaríem altres entre elles per tal de donar força interior a l'estructura. Posteriorment, ho recobriríem tot amb una bona quantitat de fang barrejat amb palla fins arribar a l'alçada desitjada.

En realitat, els murs de separació d'aquestes cambres no eren molt gruixuts (d'uns 15-20cm) per la qual cosa existien altres, més amples, col·locats als extrems de cada 4-5 cambres agrupades, atorgant consistència a tot el conjunt.

Tornant a la construcció de la nostra casa prehistòrica, per a preparar el pis, en primer lloc, disposaríem una capa de graves o pedres menudes per tot l'interior per tal de regularitzar el terreny, i després ho rebliríem amb terra xafada per crear la superfície plana interior.

Finalment, el sostre el prepararíem amb un entramat de pals a manera de bigues, i el cobriríem amb branques i ramatge, arrebossant-ho tot amb fang i palla com hem vist abans.

Un altre estudi molt interessant que també hem portat endavant és el de la identificació antracològica, és a dir, determinar a partir dels carbons conservats quines van ser les fustes i branques vegetals emprades no només en la construcció d'aquestes cases, sinó l'emprada com a combustible de les llars i forns. Sabem, per tant, que en la major part dels casos, els habitants del Tossal feien ús fusta de roure i de carrasca, coscoll o surera. També hem trobat carbons de ginebre o sabina, pi blanc, arboçer i altres matolls en menor proporció (romer, argilaga, etc).

Un aspecte que cal deduir és l'existència d'obertures en aquestes cases, de les quals lògicament no en queden restes. L'accés principal seria un dels punts d'entrada de la llum, però pensem que és molt possible que hi hagués una segona obertura, potser al sostre, que fos practicable, és a dir, que es podia obrir i tancar, per afavorir l'eixida de fum i la circulació de l'aire. També és possible que, entre cambra i cambra contigües, pogueren haver-hi xicotetes finestres o fins i tot obertures de portes que les comunicaren.

Totes aquestes cases, parets i sostres, construïdes d'aquesta forma, van deixar uns bons amuntegaments de runes en caure i, en passar 2700 anys, són els que trobem en excavar-les.

Per fer-nos una idea, en dos dels àmbits millors conservats, el pes d'aquests enderrocs era prou superior als 500 kg.

Una membre de l'equip d'excavacions recull un dels vasos ceràmics trobats.

Ceràmica, ceràmica, ceràmica...

Posats a parlar de quilograms, la ceràmica que hem recuperat a les excavacions també suposa un pes considerable, ja que fins ara suposa poc més de 885 kg d'aquest material. Correspon a 44.418 fragments.

No és res estrany. La ceràmica sol ser un dels materials més abundants als jaciments arqueològics, a partir del neolític. Els recipients elaborats amb aquest material tenien un ampli ventall de funcionalitats, si bé es relacionen generalment amb l'àmbit domèstic com a contenidors per emmagatzemar líquids i aliments; en forma de gerres, cassoles i olles de cuina; o gots, escudelles i fonts per a servei o per consum.

La ceràmica ens transmet informació molt interessant sobre diferents esferes de les societats que les van elaborar i/o utilitzar. Així, les seues característiques com a recipients i les grandàries ens aprenen a quines activitats es desenvolupaven als llocs on es trobe. I les formes concretes o la manera de decorar-les parlen de les afinitats culturals i contactes que mantenien amb altres comunitats més o menys pròximes, així com del període cultural, ja que els gustos i tradicions en la seua elaboració variaven al llarg del temps.

En el període del bronze final, la ceràmica era tota modelada a mà, i serà amb l'inici de l'etapa posterior, l'edat del ferro, en que començarà a trobar-se ceràmica elaborada amb el torn de terrisser. En aquests inicis de la protohistòria, aquesta ceràmica tornejada serà tota d'origen fenici, i d'ací la importància dels fragments d'àmfora fenícia trobats al Tossal als que hem fet esment abans.

En realitat, bona part dels recipients que s'han recuperat al Tossal es troben molt fragmentats, és a dir, tan trencats que a penes podem deduir com eren originalment. Però molts altres sí que ens han permès saber la seua forma i característiques, bé per trobar-se complerts o quasi complerts, bé perquè almenys ens donen una mínima informació per esbrinar-ho. Solen procedir de les cases (o parts de les cases) millor conservades, el que indica que tota la ceràmica es trobaria en el seu interior.

Un bon exemple de la quantitat de ceràmica que pogué haver dins ens la dona la casa amb la lletra M. En aquesta, el pes del material constructiu retirat, procedent de l'enderroc del sostre i parets, fou de més de 450 kg. Doncs bé, tot aquest pes es trobava sobre una escampada de ceràmica de 106 kg, els quals corresponien a un bon grapat de recipients.

En un altre àmbit (A), del que únicament s'ha conservat una xicoteta àrea de poc menys de 3m², es van recuperar 12 vasos al voltant d'una llar, és a dir, una densitat de més de 4 recipients per metre quadrat. En conclusió, es pot dir que hi havia molt ceràmica perquè acomplia un paper important dins de les activitats quotidianes de l'assentament.

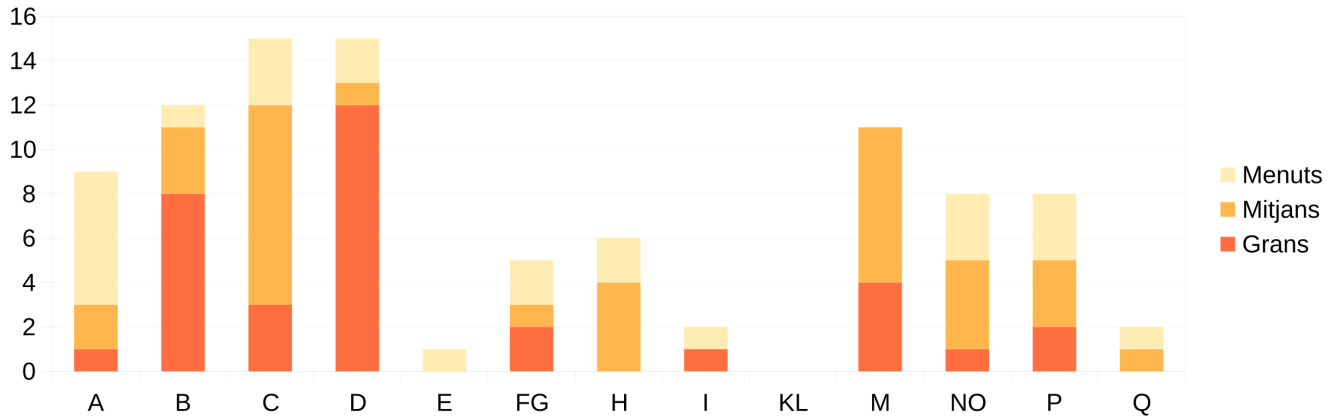
El seu estudi detallat ha determinat que es poden fer tres grans grups, principalment a partir de les seues dimensions i la forma, que determinen un conjunt diferenciat de grans contenidors, un altre

Trobada de contenidors ceràmics al sector 3.

Tipus de recipients identificats en cadascun dels àmbits del Tossal.

grup de xicotets gots o escudelles, i el tercer restant, amb mesures intermèdies, que corresponen a gerres, olles, cassoles, etc.

Hom pot entendre que aquesta classificació per grandàries té una forta connotació funcional. I en aquest sentit, és molt interessant observar com es reparteixen els diferents tipus de ceràmica al llarg del jaciment, perquè ens indica el tipus d'activitat o el destí per al que s'utilitzava cadascuna de les cases. En el gràfic es pot veure l'estat actual d'aquesta distribució.

D'aquesta manera, aquells espais que tenen una major proporció de grans contenidors, cas del B i D del gràfic, semblen destinats preferentment a magatzems, i la major proporció de vasos de grandàries mitjanes pogueren ser espais destinats a cuinar (C i M). La presència de gots i vasos menuts poden indicar llocs on es consumien els aliments, i en aquest sentit destaca l'àmbit A, amb una notable concentració a la que fèiem referència anteriorment.

Si ens fixem ara en les formes i decoracions, ens adonem que tenen una personalitat marcada amb una morfologia diversa, especialment en el cas dels contenidors, les formes dels quals estan poc repetides.

Aquests grans recipients d'emmagatzematge sovint presenten tires d'argila aplicada sobre la superfície del cos, anomenats cordons. És una manera original de decorar-los, i al temps faciliten la manipulació, o siga, que tenen un component funcional. Tot i això, la seua disposició sobre la peça moltes vegades forma composicions complexes i força originals.

Però les decoracions més acurades es van fer en determinats recipients de més bona qualitat, de gamma mitjana i xicoteta, encara que realment són minoritaris. El motiu decoratiu més freqüent que trobem al conjunt és la combinació de triangles o ziga-zaga aconseguida amb fines incisions. Trobem també algunes línies acanalades, la qual cosa ens remet a una tradició decorativa un poc més antiga.

Fragments de recipients de fang.

A l'interior de les cases del Tossal existeixen un altre tipus de recipients o elements de mobiliari que es van elaborar amb fang, però que no es poden considerar com a ceràmica pròpiament perquè no van rebre una coccio posterior al modelatge, almenys de manera intencional. Habitualment, aquests objectes s'assecaven al sol, per la qual cosa la seua consistència i resistència no és comparable a la ceràmica. Tot i això, han estat les condicions posteriors les que han afavorit la seua conservació, bé per estar situats pròxims a una font de calor continuada, cas de les llars i els forns, o bé per l'acció del foc de l'incendi en el moment de l'abandonament de l'assentament, que va provocar un efecte semblant.

El cas és que, efectivament, els objectes i altres elements elaborats amb fang degueren ser nombrosos, si bé la seua fragilitat ha fet que arriben a nosaltres prou fragmentats. S'obtenien barrejant el fang amb elements vegetals i aigua, i de vegades també amb gravetes o graves. Aquest material va servir per a recobrir les parets dels forns, per a preparar revores a les llars i també per modelar altres recipients o objectes de caràcter fixe, semi-fixe, o fins i tot mòbil.

Entre els objectes fixes o semi-fixes podem destacar una mena de safates de poca profunditat, que per la forma semblen recipients secundaris o auxiliars a les tasques de cuina. De vegades, presenten algunes perforacions que suggereixen una funció d'evacuar líquids.

Hi ha altres objectes fets amb el mateix material i que sí es podien moure. El més curiós és un embut que aparegué a l'interior d'un recipient ceràmic més gran, i que tindria la mateixa funció que els actuals, és a dir, afavorir el transvàs de productes entre recipients.

També amb fang cru es van elaborar altres objectes, com algunes tapadores en forma de disc, o alguns suports per a acomodar i assegurar els recipients de ceràmica.

Fusaioles d'os trobades al Tossal de la Vila.

No només ceràmica...

A banda de la ceràmica, els habitants del Tossal de la Vila disposaven d'altres objectes i eines elaborats amb materials diversos. Així, tenim objectes de pedra, d'os o de metall, però suposem que hi havia d'altres fets amb materials peribles i que, per tant, s'han descompost o cremat i no han arribat a nosaltres. Seria el cas dels recipients de cistelleria o de pell per exemple, i d'altres matèries que ben segur utilitzarien, segons podem comprovar a partir dels paral·lels etnogràfics.

Entre els que sí hem conservat, els de pedra són els més abundants. Les diferents roques emprades eren escollides segons la diferent funcionalitat dels útils. Destaquen en aquest sentit els molins manuals de pedra sorrenca, també anomenats «barquiformes» per la seua forma que recorda als vaixells. La propietat abrasiva d'aquesta roca la fa adequada per a la motllura del cereal, la qual cosa s'aconseguia preparant-li una superfície aplanada on dipositar les llavors. Conformava d'aquesta manera la part passiva, és a dir, la que es trobava sobre el pis i no es movia. La molta s'obtenia fregant les llavors sobre ella amb l'ajut de «mans de morter», que habitualment eren de pedra calcària.

Aquest procés de molta de cereal (com blat o ordi) és habitual en la prehistòria, i també en coneixem paral·lels etnogràfics pràcticament fins a l'actualitat.

Dues qüestions són especialment interessants al voltant dels molins de pedra sorrenca del Tossal de la Vila. La primera és que la geologia de la zona no inclou molts afloraments pròxims d'aquest tipus de roca, per la qual cosa sembla que els molins procedeixen de zones allunyades. Indica, per tant, que coneixien ben bé un territori ampli, i possiblement també que mantenien contactes i intercanvis amb altres comunitats que facilitaven la circulació de matèries primeres diverses.

L'altra qüestió és que hem recuperat un total de 28 molins, un nombre considerable que certifica que la molta de cereal era una de les activitats importants en l'alimentació d'aquesta comunitat.

Al Tossal de la Vila també s'han recuperat objectes elaborats amb matèries dures d'animals, és a dir, ossos o banyes. Encara que el seu número és reduït, ens permeten testificar que els animals eren aprofitats més enllà del seu ús com a aliment (carn i llet) o força de treball.

Unes de les peces més interessants que hem trobat són les fusaioles fetes sobre cap de fèmur de vaca/bou, convenientment tallades i perforades.

Les fusaioles són uns objectes amb perforació que formen part del procés d'elaboració de teixits en l'antiguitat, i eren utilitzades sobretot en el filat de la llana. Concretament, servien com a contrapés del fus de fusta on s'enrotllava el fil. Ens trobem, per tant, davant de la constatació d'una activitat tèxtil de caràcter domèstic.

Ganivet de ferro i punta de fletxa de coure.

Coure, bronze ... i ferro!

Els objectes elaborats amb metall no són molt nombrosos, però sí que són molt significatius. Es tracta majorment de fragments d'objectes d'ornament, especialment anelles, però també varetes i làmines que s'empraven per a elaborar altres objectes semblants. També hem recuperat una punta de fletxa d'aletes, que ens indica que el metall també servia per a preparar armes per a la cacera o de caràcter bèl·lic.

Les analítiques de composició del metall, efectuades mitjançant fluorescència de raigs X (XRF), indiquen que existeixen tres tipus de metalls i/o composicions metàl·liques. Per un costat, trobem restes metàl·liques de coure pràcticament pur, que en un parell de casos es relacionen amb fragments de lingot. Aquests lingots, que sencers tenien forma de pastís redó, eren la manera en la qual s'intercanviava i circulava el metall en aquest període, i podien ser de coure però també de plom.

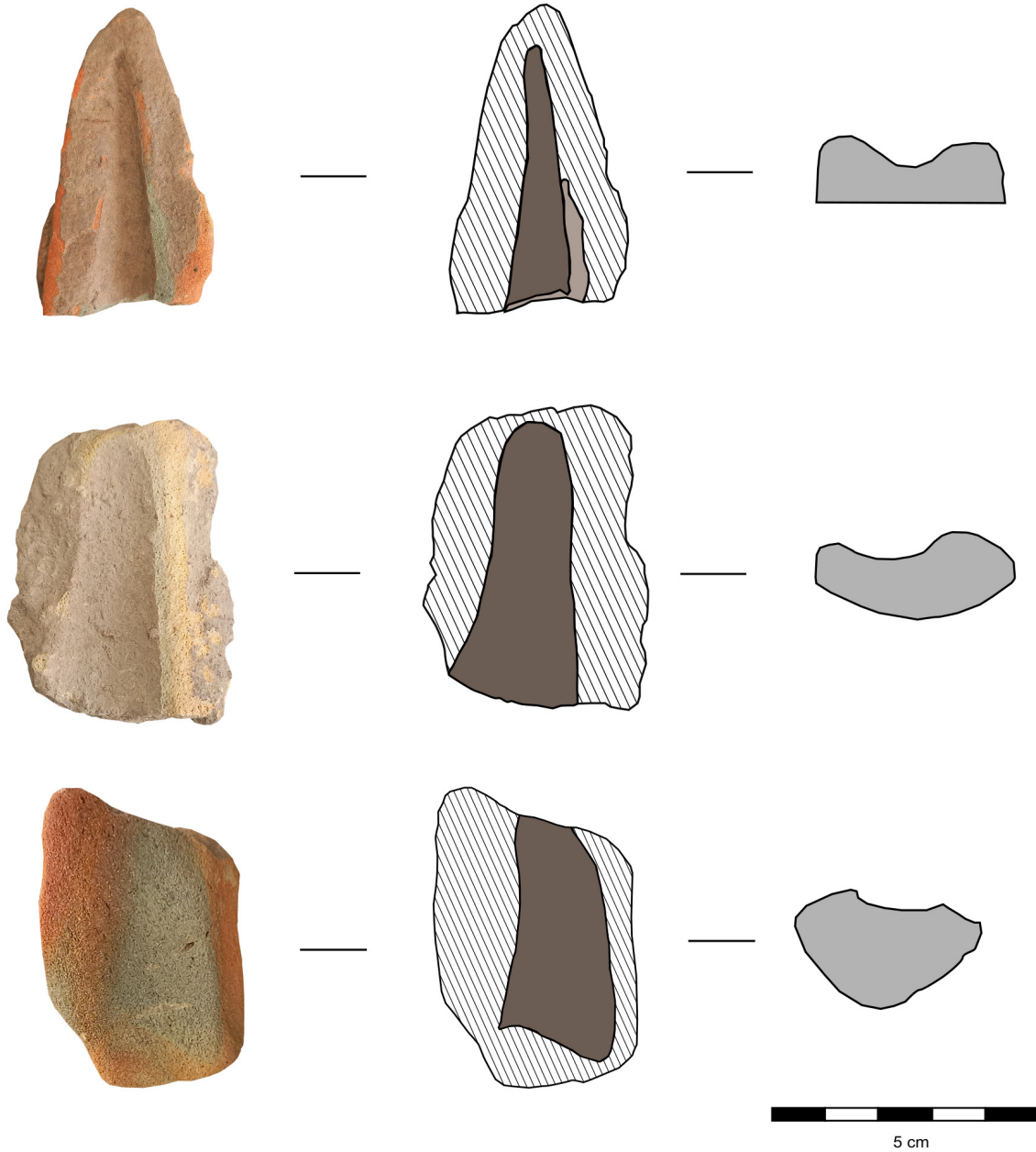
El segon grup metàl·lic present al Tossal de la Vila és el bronze (aliatge de coure i estany), que s'utilitzava per a l'elaboració dels ornaments, varetes i altres objectes variats, i també per a la punta de fletxa. Existeixen, però, diferències claus en la composició, de manera que la major part de les restes incloïen certa proporció de plom per donar-li millor mal·leabilitat, flexibilitat i aconseguir una temperatura de fosa més baixa. Per contra, els objectes amb aquesta composició ternària perdien resistència. Possiblement per això la punta de fletxa és un bronze binari.

El darrer metall emprat al Tossal de la Vila és el ferro, present únicament en un xicotet ganivet o navalla de poc més d'11 cm. Malgrat això, és una troballa molt rellevant. Veiem per què.

Parlàvem en un apartat anterior, en tractar la cronologia i període del Tossal de la Vila, que el poblat s'inicia en un moment final de l'edat del bronze, i acaba amb un incendi generalitzat als inicis de l'edat del ferro.

Els inicis d'aquest nou període es detecten als jaciments arqueològics a partir de la presència d'una sèrie de característiques concretes, les quals marquen diversos canvis amb el període anterior. Entre ells, podem destacar alguns molt visibles, com per exemple un nou plantejament en la construcció dels poblats, que a partir d'aquest moment disposaran d'una muralla molt potent i que sovint organitzaran els espais a partir d'una sèrie de carrers i cases formant illes. Un altre aspecte molt cridaner és l'ús habitual del morter de calç, molt més resistent, prescindint així de l'arquitectura més perible de fang i palla.

Entre els objectes que trobem a les excavacions, també hi ha tot un seguit d'elements nous i exòtics. En primer lloc, a partir d'aquest moment la ceràmica incorpora recipients a torn que tenen una

Motlles de foneria per l'elaboració d'objectes metàl·lics. Els dos de dalt són de terracuita, i el de sota de pedra sorrenca.

procedència en el món colonial fenici, és a dir, no està fabricada al lloc sinó en les colònies fenícies situades al sud i sud-est de la península. Entre aquests recipients tornejats, ja hem fet referència als fragments d'àmfora fenícia presents al Tossal de la Vila.

Altres materials que estaran presents són nous metalls, com el plom i el ferro, i també nous aliatges, com el bronze ternari aconseguit amb coure, estany i plom.

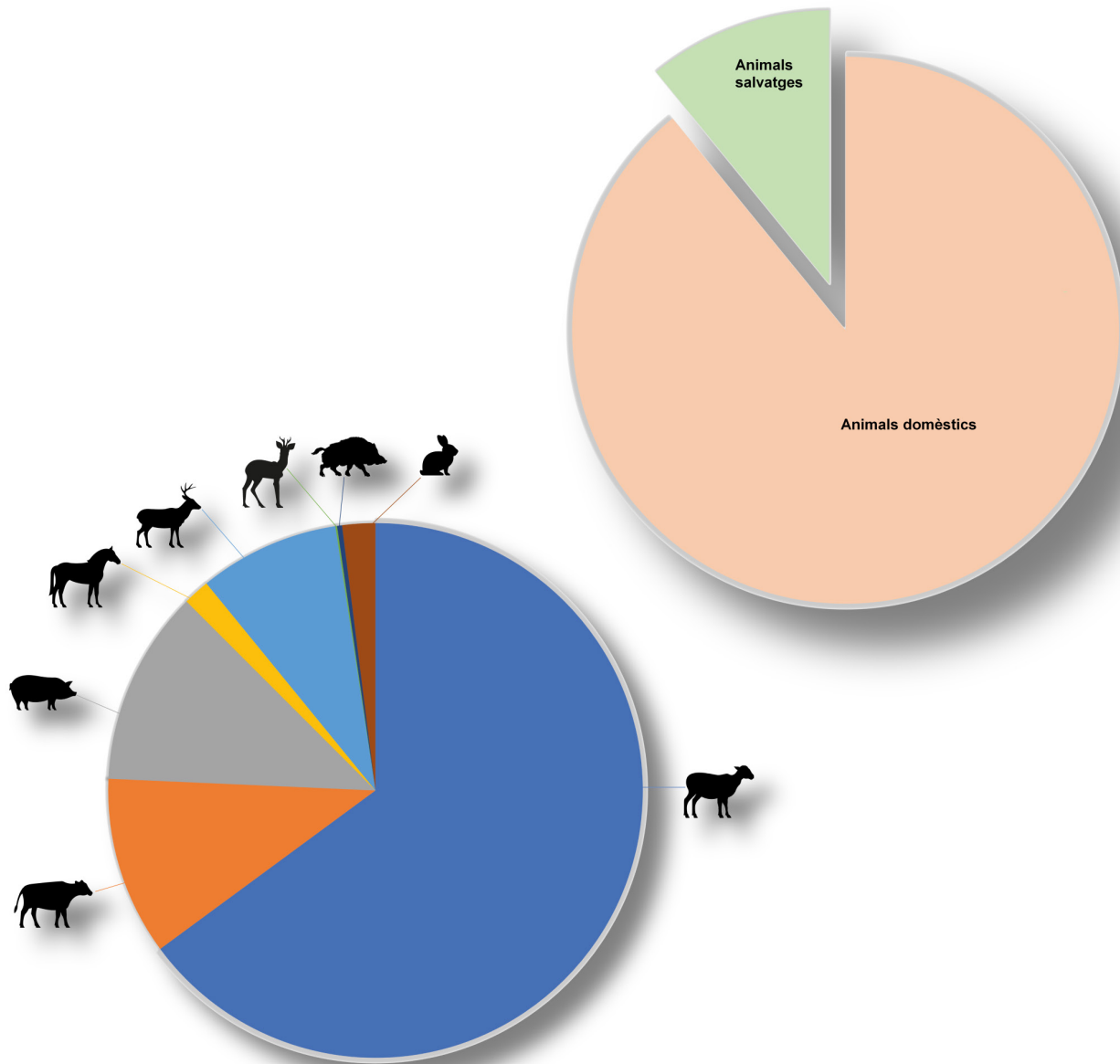
En el cas del ferro, els primers objectes que habitualment trobem a les comarques de Castelló fets amb aquest metall són precisament els ganivets com el que s'ha recuperat a les excavacions del Tossal. És, per tant, una constatació més del moment concret en què finalitza el poblat, i el tipus de contactes que començava a mantenir.

Per acabar amb el metall, al Tossal de la Vila hem trobat altres restes molt interessants que ens indiquen una activitat relacionada amb la seua elaboració. Es tracta de diversos fragments de motlles de fosa.

Els motlles són els suports resistents a la calor convenientment rebaixats i treballats amb el negatiu de l'objecte que es vol aconseguir. Amb l'abocament del metall fos i la posterior solidificació, aquest adopta la forma desitjada.

Els del Tossal de la Vila són tots fragments menuts, i estan fets de terracuita o de pedra sorrenca. Pareix que estaven destinats a elaborar puntes de llança o fletxa, però és difícil de concretar donat el seu estat de conservació, molt fragmentat.

En qualsevol cas, són molt interessants en tant que serveixen com a constatació del desenvolupament d'una activitat d'elaboració d'objectes metàl·lics.

Gràfics amb les proporcions d'espècies animals identificades al poblat del bronze final - ferro.

De què vivien els habitants del Tossal

Els diversos objectes i restes materials que hem anat veient, recuperats al llarg de les excavacions del Tossal de la Vila, ens permeten apropar-nos a les condicions i característiques dels llocs en les que vivien, quins recipients disposaven per cuinar i menjar i les capacitats d'emmagatzematge, i també alguns indicis de les activitats que desenvolupaven, com la molta de cereal, l'elaboració de teixits o la fabricació d'objectes metàl·lics.

Però existeix una activitat principal en la vida d'aquesta gent que encara no hem tractat, i és sobre quins eren els aliments que consumien i d'on els obtenien.

Dos tipus de restes ens aporten aquesta informació: els ossos d'animals i les llavors, tant de cereals cultivats com dels fruits recol·lectats.

La identificació i estudi detallat de la fauna ens indica que la major part (vora el 90%) són d'animals domèstics, és a dir, ovelles, cabres, porcs i bous, i la resta (poc més del 10%) procedeixen de la cacera. Estem, per tant, al davant de les dues activitats principals que aportaven proteïnes a la dieta, i segurament moltes altres coses.

I és que els animals, tant domèstics com caçats, eren aprofitats al màxim, no només com a font d'alimentació amb la carn i la llet, o com a força de treball. Així, d'ells s'aconseguiria també altres matèries primeres molt aprofitables en diverses activitats, com llana, pells, greix o tendons.

Com déiem, la major part dels animals eren domèstics, és a dir, que una de les principals activitats d'aquesta gent seria la ramaderia. Les ovelles i cabres són les espècies majoritàries, ambdues espècies en percentatges semblants, i en menor proporció es trobarien els porcs i els bous, de manera que, en línies generals, de cada cinc animals domèstics, tres serien ovelles i cabres, un seria un porc i un altre un bou o una vaca. Cal dir que també s'han trobat restes de cavall, però en percentatges prou baixos (1,6%).

Un altre punt interessant que ofereix l'estudi de la fauna és la determinació de les edats de sacrifici que presenten els diferents animals, informació que ens permet apropar-nos a la manera que gestionaven aquests animals domèstics. En aquest sentit, una preferència envers el sacrifici en edat adulta indica una maximització de l'aprofitament de l'animal en vida, i el cas contrari apunta a una preferència en l'obtenció de carn i altres elements. En el cas del Tossal, les dades que s'han pogut obtenir en aquest sentit, principalment de les ovelles i cabres, mostren cert equilibri entre les dues opcions, i per tant, un comportament flexible adaptat a les diferents necessitats.

Blat, ordi i bellota, les principals llavors recuperades al Tossal.

A banda dels animals domèstics, es detecta també una activitat de cacera, amb una preferència clara envers el cérvol, que representa quasi 9 de cada 10 animals capturats. La resta de les espècies caçades són el cabirol, el porc senglar, la llebre i el conill.

Pel que fa a les llavors, el seu estudi ens aporta també una informació clau per acabar d'entendre el mode de vida i les activitats destinades a garantir la provisió d'aliments. A l'interior de les cases i sempre carbonitzades, s'han localitzat llavors que indiquen per un costat el cultiu de plantes (blat nu o dur i ordi vestit) i per l'altre la recol·lecció de fruits (glans i aranyons).

Les dues espècies cultivades que han estat identificades indiquen unes pràctiques agrícoles de cicle anual, i es degueren desenvolupar en terrenys aptes més o menys pròxims al Tossal, que de moment resulten difícils de precisar. La qüestió és que el poblat no se situa precisament en un entorn on abunden aquestes terres, per la qual cosa pensem que es trobarien allunyats.

La recol·lecció de fruits, representada sobretot per les bellotes, es degué fer a l'entorn de l'assentament en un sentit ampli, ja que cal considerar als habitants del poblat amb una gran capacitat i facilitat de desplaçament pel territori.

Amb això, podem deduir una dieta dels pobladors basada en el blat i l'ordi, els quals transformats en farina podien servir per a elaborar coquetes o pa. També disposaven de llet d'ovella, cabra o vaca amb la qual es podien elaborar altres derivats lactis, com formatge o brull.

La carn era obtinguda principalment a partir del sacrifici dels animals domèstics (ovelles, cabres, porcs i bous), però també ocasionalment amb la cacera que, com hem dit, estava orientada preferentment al cérvol.

Finalment, de segur que el ventall d'aliments disponibles s'ampliava amb productes procedents de la recol·lecció, dels quals tenim constància de les bellotes, que podien ser emprades també per a l'alimentació del ramat, i dels aranyons.

Tot el que hem vist demostra, com no podia ser d'una altra manera, la interdependència dels habitants del Tossal amb el seu medi.

Però, com seria aquest entorn?

La recollida i estudi dels carbons a l'interior del jaciment ens serveix també per a assolir una imatge del paisatge de la Serra d'en Galceran fa fins 2800 anys.

Així, sembla que les espècies vegetals predominants a l'entorn formaven boscos de caràcter mixt, dominats per roures i carrasques que anirien acompanyades de ginebre o sables, brucs, arboços i romer, entre altres matolls. D'aquestes formacions vegetals, els habitants del poblat extreien llenya per a les llars i per cuinar, o herbes aromàtiques i altres amb propietats medicinals; i també fusta de roure i altres arbres per a la construcció de les cases, com hem vist abans.

Es tractava realment d'una economia de proximitat en tots els sentits.

Per saber-ne més

- AGUILERA, G.; FALOMIR, F.; PÉREZ-JORDÀ, G.; LAGUNA, C.; GARCÍA, D.; ARQUER, N. (2016): “Tossal de la Vila (la Serra d’en Galceran, Castellón). Un asentamiento en la transición del Bronce Final al Hierro Antiguo. Primeros resultados de las campañas 2012-2014”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 5-41.
- SAORIN, C. (2018): “Les estructures de combustió del sector 3 de l’assentament del Tossal de la Vila (la Serra d’en Galceran, la Plana Alta)”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló*, 36: 73-82.
- GARCÍA, D.; LAGUNA, C.; AGUILERA, G.; FALOMIR, F. (2018): “Arquitectura de terra i pedra en la transició del Bronce final al Ferro antic (segles VIII-VII a.C.). Un cas d’estudi en l’assentament del Tossal de la Vila (La Serra d’En Galceran)”. En *XXI Jornades Culturals de la Plana de l’Arc (La Pobla Tornesa 2016)*: 7-16. Castelló: Diputació de Castelló.
- OSETE, M. L.; MOLINA, A.; CAMPUZANO, S. A.; AGUILERA, G.; BARRACHINA, A.; FALOMIR, F.; OLIVER, A.; GÓMEZ, M.; MARTÍN, F.; PALENCIA, A.; PAVÓN, F. J.; RIVERO, M. (2020): “Two Archaeomagnetic Intensity Maxima and Rapid Directional Variation Rates during the Early Iron Age Observed at Iberian Coordinates. Implications on the Evolution of the Levantine Iron Age Anomaly”. *Earth and Planetary Science Letters*, 533: 116047. <https://doi.org/10.1016/j.epsl.2019.116047>.
- PÉREZ-POLO, M.; NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-JORDÀ, G.; DE HARO, S.; AGUILERA, G. (2023): “Landscape Exploitation and Biotic Resource Management at the Tossal de la Vila Hillfort through the Long Durée”. *Land*, 12, 5: 1033. <https://doi.org/10.3390/land12051033>.

EL FORTÍ ANDALUSÍ

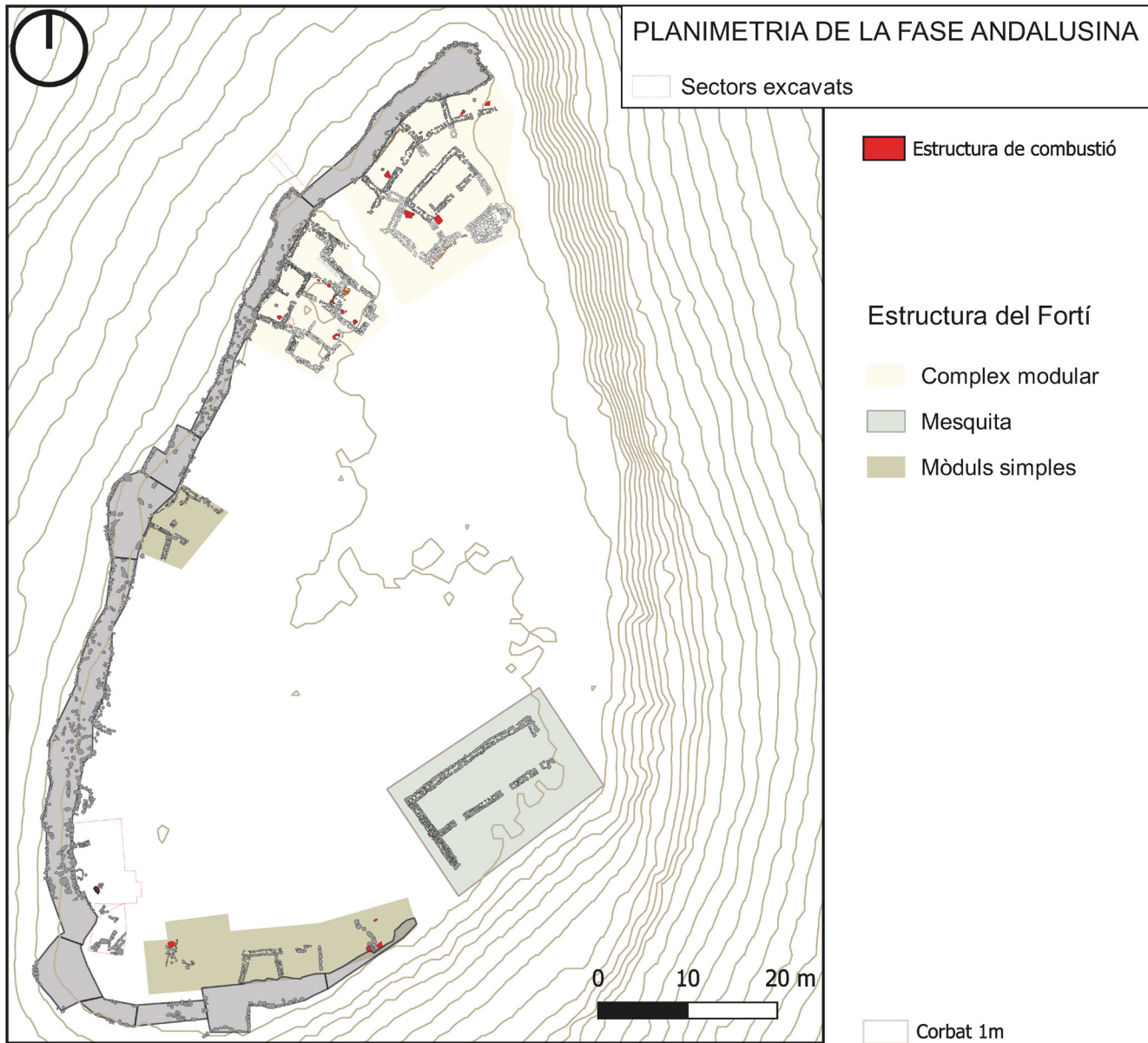
Les primeres petjades de l'islam en els confins d'al-Andalus

Gràcies als treballs arqueològics sabem que el cim del Tossal de la Vila va ser ocupat una segona vegada en època medieval, durant la qual bona part del seu perímetre, com succeïa en la fase proto-històrica, va estar dotat d'una muralla. Mentrestant, la resta de la plataforma rocosa va ser ocupada amb construccions diverses, que aprofitaven la seua superfície plana i es recolzaven contra el gran mur defensiu per edificar les seues parets i sostres.

Les diverses datacions absolutes i l'estudi detallat de la seqüència estratigràfica realitzats des que van començar les excavacions arqueològiques en el 2012 han permés ajustar aquesta segona ocupació de l'assentament entre finals del segle VIII i inicis del X. És a dir, la fundació, ús i abandonament del Tossal de la Vila es troben enquadrades dins de l'etapa emiral, corresponent a la fase formativa de la societat andalusina al conjunt de la península Ibèrica. Concretament, aquest assentament es trobava situat en els confins entre el territori de Tortosa i les àrees muntanyenques de l'interior del Maestrat on l'autoritat política quedava altrament desdibuixada.

L'entrada de tropes musulmanes a partir de l'any 711 i l'expansió progressiva del seu control sobre els territoris de l'antic Regne Visigot de Toledo va suposar importants canvis en les formes d'organització política, social i econòmica d'aquests territoris, a més de transformacions profundes a nivell religiós. Tot això no va ser fruit d'unes poques setmanes o mesos, sinó que va ser una mutació que, durant dècades, va transformar a poc a poc les formes de relació entre les gents, el seu entorn i l'autoritat. L'anomenat procés d'islamització d'al-Andalus va consistir així en una llarga dialèctica entre les diferents tendències que hi participaren, des d'una majoria de població hispana-visigoda fins a grups d'àrabs, berbers, jueus i altres comunitats minoritàries que, amb diferents graus d'influència, van generar un nou marc de relacions i convivència basat en la hibridació entre diferents trets d'aquests col·lectius.

Amb tot, aquest moment formatiu de la història d'al-Andalus presenta encara molts buits que ens són incògnits, tant per l'escassetesa de fonts escrites com per les poques intervencions arqueològiques que s'han dut a terme en contextos d'aquestes cronologies. És per això mateix que l'excavació del Tossal de la Vila ha resultat ser un cas d'estudi rellevant, doncs ens ofereix la possibilitat d'estudiar unes formes d'implantació sobre el territori molt poc conegudes fins al moment. Com anirem desgranant al llarg d'aquest apartat, el grup instal·lat al Tossal de la Vila, encarregat de la construcció d'aquest fortí

i de totes les seues edificacions, està relacionat amb aquests primers moments del procés d'islamització en un territori totalment perifèric com va ser el del Xarq al-Andalus, el Llevant o l'Orient de la península Ibèrica.

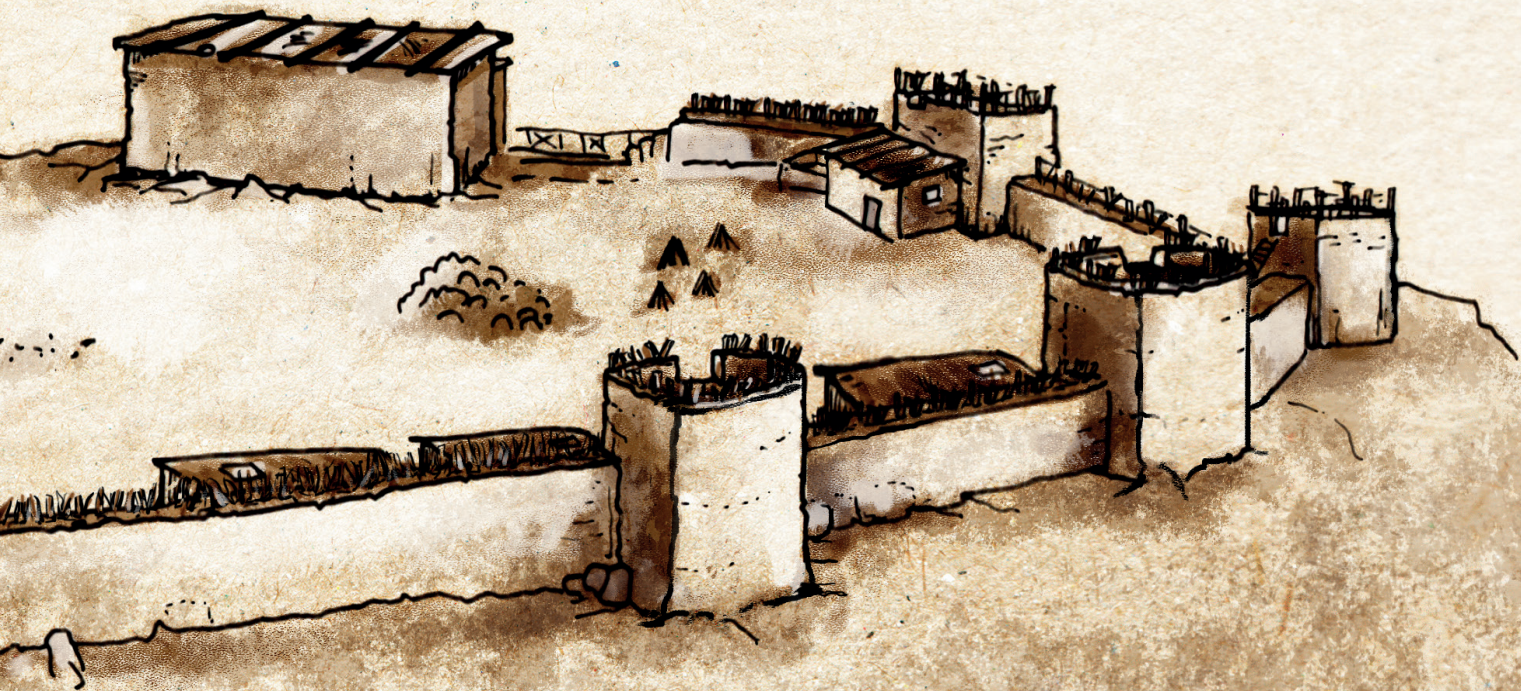
Els problemes historiogràfics que envolten l'estudi del Tossal de la Vila s'insereixen dins un debat més ampli que aborda l'ocupació i fortificació de diversos establiments situats en altura, un procés àmpliament documentat a l'Occident mediterrani entre l'antiguitat i l'alta edat mitjana. Es tracta d'una dinàmica complexa que respon a diferents realitats i per a la que s'han proposat diverses lectures complementàries, que descriuen aquests assentaments com a centres de poders locals, com a punts de control viari o, fins i tot, com llocs vinculats a l'establiment de comunitats camperoles en un intent d'escapar del control dels principals poders territorials o de les conseqüències de la conquesta d'al-Andalus.

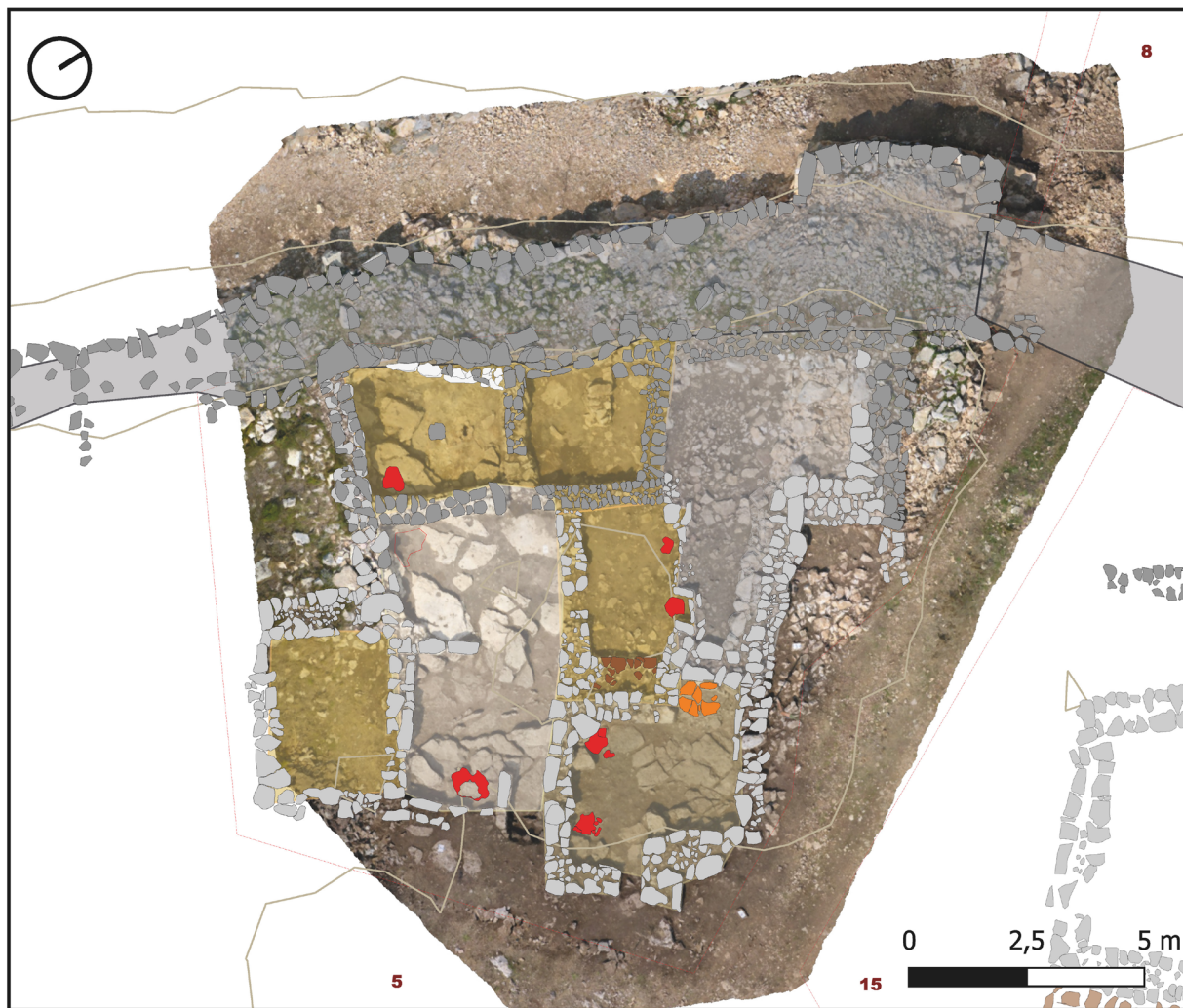
Devem a André Bazzana la primera síntesi d'aquesta problemàtica a terres castellonenques, on va realitzar alguns dels seus primers treballs en col·laboració amb altres companys francesos com Pierre Guichard, Yves Montmessin o Patrice Cressier sota la tutela local de Francesc Gusi i, sobretot, Josep Lluís Viciano. Va ser l'arqueòleg francès, però, qui va proposar una primera identificació dels principals assentaments en altura en esta regió, clarament diferenciats d'un altre conjunt de recintes, descrits com a *enigmàtics* als seus treballs. Al primer grup destacava els casos de Mollet (Sant Joan de Moró) i Marinet (Xodos), per als quals aventurava funcions diferenciades: les pròpies d'un recinte militar vinculat al control viari i territorial, i les d'un assentament-refugi de poblacions camperoles, respectivament. Del segon grup tan sols podia definir una sèrie de característiques comunes (llocs en altura amb difícil accés, construcció en pedra seca, mur perimetral adaptat a les corbes de nivells, inexistència d'estructures d'habitació al seu interior o un escàs registre ceràmic en superfície), tot i que proposava ja una vinculació amb activitats ramaderes, com les atribuïdes als llocs castellonencs de la Garrotxa (Peníscola) o Subarra (Benlloc), entre d'altres.

És, per tant, en aquest context historiogràfic on integrem l'estudi del Tossal de la Vila, el qual, per les característiques que presenta i que anirem descobrint al llarg de les pròximes pàgines, s'enquadria dins del conjunt de recintes més complexos i amb funcions diversificades, de les quals en parlarem extensament.

Les fonts escrites àrabs també ens permeten conèixer millor el context en el qual es va construir i desenvolupar el nostre recinte fortificat, tot formant part de diversos episodis succeïts en l'àmbit general del Xarq. Entre d'altres, podem parlar dels períodes d'instabilitat que recullen els textos i que podrien haver influït en la seua construcció, així com en la d'altres llocs en altura com els que acabem d'esmentar. Les diverses revoltes berbers de la segona mitat del segle VIII als territoris de Santaver o la instal·lació de 'Abd Allāh al-Balansī als dominis de València durant el primer quart de la següent centúria són bona prova d'aquesta conflictivitat. D'altra banda, és necessari destacar la coincidència

PERÍODE ANDALUSÍ Sector 5

— Límits excavació

■ Mur

■ Reble de pedres

■ Estructura de combustió

■ Banqueta

■ Forn

■ habitació

■ pati

■ cuina

Sector 5, un complex modular d'edificacions amb pati central.

en la localització de tots aquests assentaments en altura just als marges entre els territoris de Tortosa i València al segle IX, un fet que podria tindre importants implicacions històriques.

En conclusió, el context polític i social de l'ocupació andalusina del Xarq al-Andalus, així com el conjunt d'informacions arqueològiques que hem pogut construir al llarg de la darrera dècada d'investigacions, ens permet ara plantejar un primer escenari per a interpretar el Tossal de la Vila. En aquest sentit, pensem que el recinte ha de ser considerat com una fortalesa de caràcter estratègic militar, tal vegada activa de forma intermitent durant diferents períodes dins el llarg procés d'implantació i ocupació territorial desenvolupat durant els primers compassos d'al-Andalus.

Per a tal finalitat, aprofitaria la seua privilegiada posició dominant sobre l'extrem meridional de la serra d'En Galceran, des d'on podria controlar al mateix temps els corredors litorals, principals vies de comunicació a través de la costa, i el pas del coll d'Ares cap a la vall de l'Ebre, el qual recorreria el sinuós traçat de la rambla Carbonera. Es tracta, per tant, d'un establiment estratègic en la bifurcació de les vies que, des de la ciutat de València, es dirigien cap a Tortosa i Saragossa, unint així el triangle d'importantes medines que controlaven el Xarq al-Andalus i la Frontera Superior. Durant la primera mitat del segle X, diversos indicadors mostren com aquest recinte emmurallat va ser abandonat de forma tranquil·la i planificada. Bé durant les campanyes de pacificació d'aquest territori per part de 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir, com la que va dirigir contra Pamplona l'any 924 i que va passar pels dominis de la sempre fidel Tortosa, bé en el context de consolidació del Califat, es va considerar que la funció que havia complit el Tossal de la Vila durant més d'un segle ja no era necessària i, així, es va decidir acabar amb ell.

Un fortí de pedra seca

Les diferents campanyes arqueològiques ens han permés definir la distribució i configuració d'aquest recinte fortificat. El jaciment està delimitat per un penya-segat que voreja tot el perímetre oriental i septentrional, així com per una potent muralla que protegeix la resta de la plataforma, els ingressos a la qual són més accessibles. L'organització interna de l'assentament està constituïda per construccions de tipus modular de forma rectangular i adossades a la muralla, amb almenys dos edificis exempts i un gran espai central diàfan i lliure d'obres.

La muralla està escalonada i reforçada mitjançant diverses torres i bastions de diferent entitat, amb clares evidències de reformes al llarg del seu traçat. Va ser edificada amb dos paraments amb basament de grans blocs no treballats però sí seleccionats amb la cara llisa a l'exterior, el que li confereix un aspecte més o menys regular, mentre que el farciment intern es compona de blocs de pedra de

Detall d'un tram de muralla on es pot apreciar la disposició dels bastions.

dimensions més modestes i abundants graves. Aquesta muralla aprofitaria el recorregut i els materials de la fase protohistòrica, arribant a mesurar una espessor que oscil·la entre els 3 i els 5 metres. Als llocs on la pendent de l'altiplà resulta massa pronunciada per a la construcció, el desnivell topogràfic es va solucionar mitjançant el terraplenat amb blocs ciclopis i una unitat de graves amb terra sobre la qual es va assentar la muralla.

En conjunt, la tècnica constructiva d'aquesta defensa va ser la pedra seca, fet que ha provocat una conservació deficient i la pèrdua d'altura al llarg dels segles. A més, és possible que en el seu coronament hagués estat complementada amb estructures de fusta. L'entrada al recinte no ha sigut encara documentada amb total seguretat, però tots els indicis pareixen indicar que se situaria al nord-est, en un accés entre la muralla i el penya-segat flanquejat per una torre a l'extrem del perímetre murat.

La primera fase constructiva, emmarcada a l'últim quart del segle VIII, es vincula a la construcció d'aquesta muralla i als primers indicis d'urbanisme, els quals es caracteritzarien per mòduls simples rectangulars adossats ortogonalment al perímetre defensiu. Dins d'aquests espais d'hàbitat s'han detectat indicis de vida domèstica, com ara la presència de diverses estructures de combustió o altres elements associats probablement a l'emmagatzematge. En la majoria de casos, tan sols es detecten xicotetes llars de molt poca intensitat vinculades bé a l'escalfament de la vivenda o a la preparació d'aliments, al voltant de les quals es desenvoluparien diverses activitats associades a la subsistència dels seus ocupants. La seua construcció es realitza mitjançant l'aprofitament de restes constructives protohistòriques de fang endurit que, a mode de capa refractària, presenten formes més o menys circulars, sense límits clars. Amb tot, la disposició de les llars resulta molt irregular i encara no és possible establir un patró clar en la seua distribució, tot constatant-se l'existència d'alguns mòduls d'hàbitat amb més d'una d'elles al seu interior.

A la zona meridional del jaciment, a més, s'ha pogut documentar també un altre tipus de modulació simple, amb un àmbit construït de tendència quadrada i obert cap a un seguit de mòduls similars separats per xicotets murs amb sòcol de pedra i alçats de fusta, identificats com un espai d'emmagatzematge, sense cap tipus d'estructura domèstica, i diversos corrals per a l'establiment de la cabanya ramadera de l'assentament.

D'altra banda, s'ha detectat també la transformació constructiva d'alguns dels mòduls simples adossats a la muralla en habitatges més complexos articulats al voltant d'un pati, amb pocs indicis d'ortogonalitat respecte a les edificacions anteriors. Al sector 5, i tot i que les excavacions encara continuen obrint el conjunt d'espais vinculats a aquesta construcció, a dia de hui ja es poden identificar no menys de tres espais oberts cap a un pati tancat i accessible des de l'espai diàfan central, sent un dels millors exemples d'aquest tipus d'edifici complex al jaciment. A més, cal també destacar l'existència d'una cuina comunitària adossada a aquest edifici, la qual s'obriria únicament cap al pati central i comptaria en el seu interior amb diverses estructures domèstiques de combustió, incloent-hi una banquetta elevada i enllosada, envoltada per diverses llars.

Detall d'un dels paraments d'una torre.

Més enllà d'aquests espais, en la configuració espacial del recinte cal destacar l'existència de dos edificis no associats a la muralla i que també estan vinculats a aquesta primera fase constructiva. La factura cuidada i la seua monumentalitat ha conduït a la seua interpretació com a construccions singulars, una d'elles vinculada a un espai residencial privilegiat i l'altra a una mesquita comunitària, de la qual en parlarem abastament en el seu apartat corresponent.

En el moment actual de les investigacions, l'evolució morfològica d'algunes modulacions simples cap a construccions més complexes i la documentació de diverses reformes i reconfiguracions funcionals dels espais pareixen evidenciar un procés arquitectònic entretallat i poc planificat, possiblement reflex d'una alternança entre ocupació i abandonament o refacció fins a les dècades inicials del segle X.

Respecte a les tècniques constructives, tal com succeeix a la muralla, la resta d'edificacions de l'assentament mostren una factura mitjançant pedra seca, lligada amb terra en els murs més modestos i simples. No es documenten indicis de treball de la pedra, que són disposades amb les seues formes irregulars de manera minuciosa, tractant de deixar les cares més llises cap a l'exterior. La pròpia plataforma rocallosa actua com a pedrera per a l'abastiment de materials constructius, com evidencien els diversos fronts d'extracció conservats al jaciment. Els murs es disposen directament sobre la roca natural nivellada pels treballs d'extracció, reforçats al mateix temps per una capa de graves i terra bastant uniforme que els sosté o sobre els materials protohistòrics que, ensorrats, conformarien els nivells d'ús del període andalusí.

Els mòduls constructius dels hàbitats presenten murs amb sòcols de doble filada de pedres, amb un espessor que oscil·la entre els 50 i 60 centímetres. De moment, no s'han documentat murets o barandats que puguen compartimentar els diversos àmbits construïts. L'alçat dels sòcols dels espais coberts es remataria amb alçats de terra encaixonats i un sostre o coberta realitzada mitjançant branques, vegetació i lloses planes de pedra més lleugeres. Aquests elements llenyosos han quedat testimoniats per algun nivell d'enderroc, on l'estudi de les mostres de carbons i de les marques dels troncs en el fang confirma el seu ús generalitzat a les edificacions. En aquest sentit, el roure, per la seua resistència i densitat, sembla ser l'element més aprofitat per a aquest tipus d'usos, sempre en llocs de proveïment propers.

Vista de la Mesquita del Tossal de la Vila. Es poden apreciar les restes de l'enllosat de la nau principal per regularitzar la plataforma rocosa. Al fons, el casc urbà de la Serra d'en Galceran.

La mesquita

La mesquita del fortí del Tossal de la Vila és un element importantíssim per entendre aquest jaciment, tant pel seu valor simbòlic, que representa la confessió musulmana dels seus ocupants, com per les característiques arquitectòniques de l'edifici, un dels pocs exemples que coneixem a tota la península vinculat a aquest període inicial de l'islam andalusí. Cal no oblidar que, quan es va construir aquesta fortificació, l'islam era una religió que comptava amb poc més d'un segle d'existència i, per tant, les normes que regien allò que podríem anomenar l'ortodòxia musulmana encara estaven lluny de constituir un corpus homogeni i estandarditzat. Així, este edifici ens permet començar a entendre de quina manera organitzaven els primers musulmans andalusins les seues pregàries i quins elements resultaven imprescindibles als seus edificis de culte.

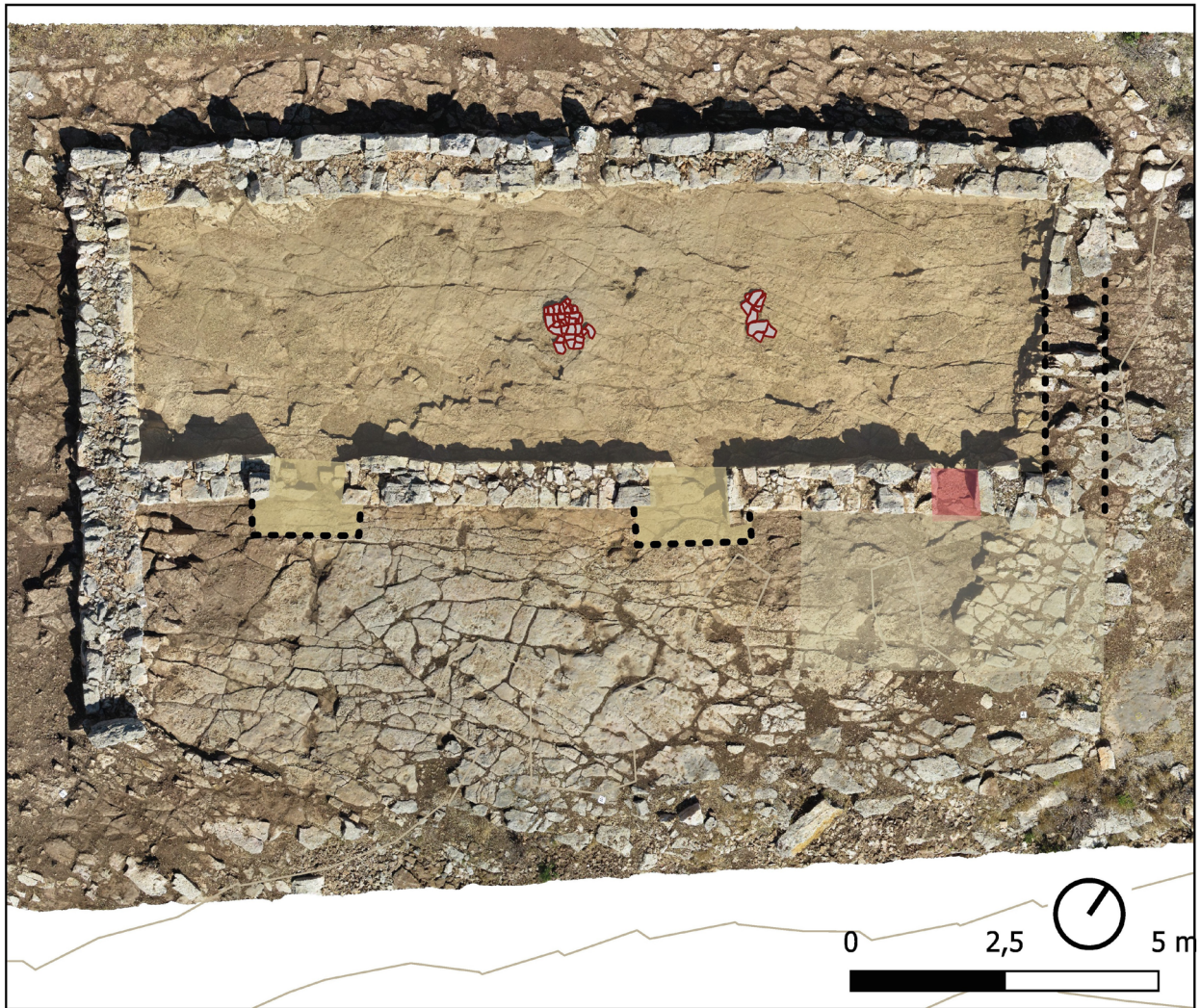
La identificació i estudi d'aquest tipus de xicotetes mesquites en l'àmbit rural és un camp de treball molt valuós per a l'arqueologia d'al-Andalus, ja que ens permet establir uns certs ritmes en el procés d'islamització religiosa de la península Ibèrica. La possibilitat de comparar, a través de l'anàlisi acurada de tots els exemples de que disposem d'aquests oratoris, les característiques de l'arquitectura sagrada en contextos urbans i aquella desenvolupada en l'àmbit rural permet, a més, aprofundir en aspectes socials, culturals, econòmics i polítics que excedeixen el focus únic de la religió. No només això, sinó que si aconseguim reunir més exemples d'aquest tipus d'edificis al llarg de la geografia islàmica peninsular i nord-africana, ben prompte podrem ser capaços de plantejar noves hipòtesis sobre com es va produir la difusió de l'islam al llarg de la Mediterrània. Ara per ara, no obstant això, les mesquites rurals de què disposem es restringeixen a l'àrea del Xarq al-Andalus, és a dir, els territoris llevantins o orientals de la península, i és a aquest context d'estudi al que se suma la mesquita del Tossal de la Vila.

La identificació d'aquest edifici va ser possible ja des dels primers treballs arqueològics realitzats al jaciment des de l'any 2012, tot i que en aquells moments únicament s'observava l'existència d'un edifici de grans dimensions situat a tocar del penya-segat. No va ser fins a l'any 2017 que, a la vista de la seua situació espacial aïllada de la resta de construccions del recinte, una significativa orientació general cap al sud-est, la monumentalitat dels murs que sobreeixien del subsol o la seua aparent construcció unitària, ens vam plantejar la possibilitat de trobar-nos davant d'una mesquita rural comunitària. Durant els anys 2018-2020 es va procedir a la seua excavació sistemàtica amb l'objectiu de contrastar

Prigly

MESQUITA SECTOR 14

- Restes d'enllossat
- Límits mur expoliat i oratoris

Àrees funcionals

- Accés
- Nau principal
- Nínxols
- Porxada al pati

Ortofoto-plànol de la Mesquita.

aquesta hipòtesi; una intervenció que va permetre documentar una sèrie de característiques singulars i que clarament la definien com un oratori islàmic d'una certa rellevància. Un edifici d'una sola nau de tendència rectangular i disposició longitudinal respecte al mur principal de l'alquibla, aquell que establia l'orientació del res.

Tal vegada, l'element més cridaner, i un al qual sempre s'atén en primera instància en tractar d'identificar una mesquita, va ser la seua orientació. Considerar la prescripció alcorànica de dirigir correctament els resos, sacrificis, enterraments o tantes altres activitats diàries era una de les obligacions primordials de la comunitat musulmana i, per això, ha donat lloc a una extensa producció literària jurídic-religiosa. Els protagonistes principals d'aquesta discussió van ser els astrònoms i els alfaquins; els primers pels seus coneixements d'orientació i posicionament -generalment limitats per la dificultat d'establir la ubicació geogràfica de cada mesquita-, i els segons pel caràcter jurisperit de les seues deliberacions, que legitimaven o denunciaven els càlculs astronòmics. En termes generals, la decisió final sobre on s'havia de construir el mur principal de la mesquita on s'havien de dirigir els resos, l'alquibla (de l'àrab *al-qibla*, 'la Direcció' en el sentit estricte de la direcció cap a la Meca), corresponia al comú acord entre el món del coneixement científic, encarnat en la figura dels astrònoms, i el del judici teològic, exercit pels alfaquins. A pesar de tot això, no existeix una única alquibla o direcció acceptada, sinó que els mètodes variaven segons el moment i els condicionants socials, jurídics i religiosos imperants, tot oferint una forquilla d'orientacions acceptables.

En el cas d'al-Andalus, els coneixements trigonomètrics eren molt limitats, fet pel qual els mètodes que van tindre una major difusió i ús a l'hora d'implementar una correcta o acceptable orientació de la mesquita van ser els de l'anomenada astronomia popular. Aquest sistema es basava en el coneixement sobre la posició de certs astres, principalment el Sol i la Lluna, en determinats moments de l'any, com els solsticis i equinoccis, que tenien una variabilitat molt menuda en funció de la latitud a la qual es trobaren situats. Tot això va portar a què la majoria de les mesquites del Xarq al-Andalus estigueren orientades en funció del solstici del Sol en hivern (115-125°) o noranta graus a l'est del solstici estiuenc (56-60°). És a aquesta darrera pràctica a la que es va sumar la mesquita del Tossal de la Vila, que presenta una orientació exacta a 147°, un còmput altament significatiu, doncs en les coordenades estrictes on es troba el jaciment, l'orto solar durant el solstici d'estiu és de 57°, direcció exacta cap a la que apunta el costat menor de l'edifici.

Les tècniques constructives de l'edifici van ser també un element clau per a la seua identificació com a mesquita, principalment per comptar amb una fàbrica de molt bona qualitat, amb pedres extretes directament d'un front de cantera *in situ* i amb una amplada dels murs major a la de la resta de construccions. La pròpia morfologia de la mesquita, amb el mur d'un dels costats menors sobrepassant a bastament la línia de l'alquibla per fer de barrera visual entre el pati d'accés a l'oratori i la zona d'establació d'animals, és també un indicatiu en aquest mateix sentit. Pel que fa als nínxols identificats

Situació de la Mesquita dins del fortí andalusí del Tossal de la Vila.

en l'alquibla, pensem que es podria tractar d'un doble *mihrāb*, l'espai indicatiu del mur sagrat de la mesquita. Tot i que habitualment les mesquites només compten amb un d'aquests nínxols, la nostra no és l'única que compta amb dos, i es proposa l'opció que es tracte d'una pràctica primitiva que va anar perdent-se al llarg del temps o que pogueren existir dos espais d'oració separats per algun tipus de divisòria de fusta.

Quant a la seua execució, es va realitzar en una única fase, tot elegint un front de cantera des d'on iniciar l'extracció dels blocs que s'aprofitarien per a l'edificació de la mesquita. Sobre la nova superfície plana de pedra obtinguda a partir de les tasques de picapedrer es van alçar els sòcols d'ortoestats, que servien al seu temps com a suport per als murs de terra amb que s'elevaria la resta de l'obra. La teulada estaria composta per una estructura de fusta probablement reforçada amb pilars centrals d'aquest mateix material, i finalment la coberta es realitzaria mitjançant branques i altres materials vegetals, fang i lloses planes de pedra. L'entrada a l'interior de l'estança estaria protegida per una xicoteta porxada de fusta, amb el mateix tipus de coberta que la teulada, tot donant pas a un ampli espai diàfan d'aproximadament 60 m², capaç de donar cabuda a no menys de 40 persones i que, òbviament, no comptava amb estructures domèstiques al seu interior, tal com l'excavació arqueològica ha pogut testimoniar.

Tot i la inequívoca identificació com a mesquita d'aquest edifici, cal atendre també al context singular i excepcional en què apareix. El Tossal de la Vila, com hem anat descrivint, és un recinte fortificat on s'haurien establert grups militaritzats durant períodes de temps intermitents de duració indeterminada. Un col·lectiu, el dels seus ocupants, que encara no hem pogut identificar, per la qual cosa resulta difícil associar aquest establiment a una iniciativa estatal a través dels seus governadors a Tortosa, als intents d'algun grup local per establir allí un cert poder autònom o a algun altre conjunt d'individus encara per fixar. Amb tot, la presència d'aquesta mesquita, junt amb tants altres indicis que desgranem de manera detallada a les pàgines d'aquest llibre, ens porten a considerar als seus ocupants com un grup primerencament i profundament islamitzat, un detall de gran rellevància si atenem a l'àmbit perifèric i marginal on ens trobem.

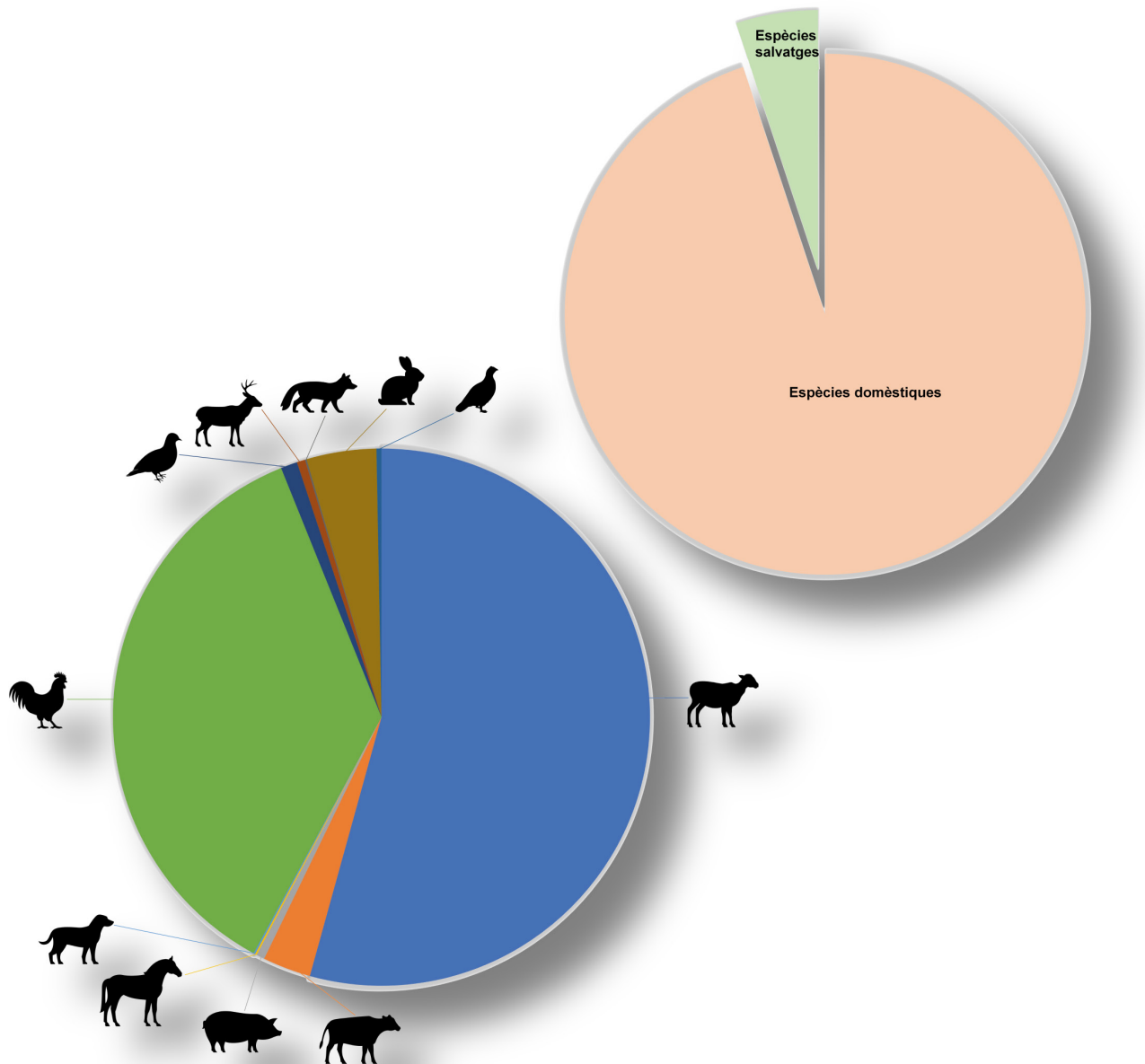
Per concloure, i una vegada recollida tota la informació possible d'aquest oratori, són diverses les informacions que ens aporta al coneixement general del procés d'islamització del Xarq al-Andalus, així com a l'estudi d'aquest tipus d'arquitectura religiosa en l'àmbit rural andalusí. En primer lloc, cal destacar que, davant l'escassetesa d'informacions contingudes a les fonts escrites, l'arqueologia és a dia de hui qui major informació ens pot donar per comprendre el món religiós rural andalusí. I és que, gràcies a l'augment de casos d'estudi excavats o documentats, la xicoteta fracció de mesquites rurals d'aquesta regió que coneixem ens permet establir ja algunes pautes generals pel que fa a la seua gènesi i característiques.

Dalt, detall de part de l'enllosat conservat. Baix, procés d'excavació de la Mesquita.

Per exemple, podem diferenciar entre tres grups de mesquites segons el seu origen o causes d'aparició: aquelles vinculades al fenomen del *ġihād* o la defensa costanera mitjançant la construcció de ràbites, amb exemples ben coneguts com la de Guardamar del Segura; les que van ser impulsades per donar servei a fortificacions, com la del Tossal de la Vila però també altres de properes com la de Miravet; i, finalment, aquelles vinculades al servei d'una o varies alqueries situades al seu voltant, com succeeix en casos paradigmàtics com el de La Graja a Higuera, Almisserà a Finestrat-Vila Joiosa o la de la Xara a Simat de la Vall d'Albaida. D'aquesta constatació i de les cronologies que coneixem per a aquests establiments, podem ja proposar un primer moment de difusió de l'islam en l'àmbit rural d'aquests territoris al llarg del segle IX a través de centres vinculats a algun tipus de poder o autoritat, com són les ràbites o les fortificacions. En canvi, són més tardans els exemples de mesquites vinculades a alqueries, aldees o altres centres de poblament camperol, que en la major part dels casos corresponen ja a època taifa o posterior.

L'orientació dels oratoris rurals és també un altre aspecte sobre el qual s'ha pogut aprofundir gràcies a l'estudi de la mesquita del Tossal de la Vila i de la resta d'exemples excavats al llarg de les costes mediterrànies de la Península, aconseguint establir finalment una sèrie de pautes que pareixen bastant consistents. D'aquesta manera, les alquibles de les mesquites més antigues, construïdes durant el període emiral o califal, mostren uns paràmetres coincidents amb els criteris de direcció vinculats a criteris astronòmics de fàcil transmissió i tradició popular. En canvi, el conjunt de mesquites construïdes al llarg de l'època dels regnes de taifes mostren una orientació molt estable situada entre 130 i 140°, la qual pareix respondre a un criteri de consens entre les orientacions tradicionals i les religiosament acceptables. Una opció contra la qual van advocar tant almoràvits com almohades a partir del segle XII, recuperant els usos tradicionals a totes les seues construccions religioses, i abandonant per complet el biaix conciliador i fora del dogma que havien adquirit els governants de les taifes.

Gràfics amb les proporcions d'espècies animals identificades a la fortalesa emiral.

Aprendre a sobreviure a mil metres d'altitud

L'estudi i anàlisi de les restes arqueobiològiques (fauna, llavors i carbons) realitzades des d'un bon començament de les investigacions dins d'aquest projecte, ens permet acostar-nos a l'economia i les estratègies de subsistència desenvolupades per aquestes comunitats. A més, ens ajuda a reconstruir el paleoambient que rodejava el jaciment en les diferents etapes de la seua ocupació, així com conèixer, d'una manera molt més precisa, l'alimentació d'aquests grups i les variacions en la seua dieta. Aquesta última faceta de la investigació resulta clau per entendre la supervivència de les persones que s'hi assentaven, però també per poder identificar la seua identitat de grup, doncs què menges i com ho fas són dos aspectes clau per definir-nos com a comunitat.

L'alimentació és una activitat fonamental per molts motius. A més de ser una necessitat biològica, els éssers humans utilitzem els nostres hàbits alimentaris per a expressar la nostra pertinença a grups i comunitats de tipus religiós, ètnic o nacional, entre d'altres. Pensem, sense anar més lluny, amb la importància de la paella, la pizza o la mussaca com a plats objecte de reverència i discussions, a parts iguals, als seus respectius països. Així, aspectes tan rellevants com quins productes considerem apropiats per al consum o quins detestem, com els preparem i consumim o amb qui els compartim resulten essencials per a sobreviure, però també per a la nostra expressió cultural com a individus i com a grup.

Al llarg de l'edat mitjana, les formes de produir, preparar i consumir els aliments van ser estratègicament utilitzades per a demarcar les fronteres culturals entre les distintes comunitats musulmanes, cristianes i jueves. En el cas específic d'una societat islàmica medieval com va ser l'andalusina, comportaments alimentaris tals com l'abstinència generalitzada en el consum de porc reflecteixen la difusió de la normativa dietètica islàmica progressivament entre la població, procés que va culminar durant el califat. De la mateixa manera, el consum col·lectiu d'aliments d'una mateixa font o safa en taules baixes o directament sobre estores desplegadas a terra, la introducció de nous estris culinaris, com la cuscussera, o la celebració de banquets o festes comunitàries associades al calendari religiós musulmà, com la ruptura del dejuni, representen hàbits culturals definitoris de la comunitat islàmica i que és possible resseguir en el registre arqueològic.

En aquest sentit, les restes de fauna són les úniques evidències d'alimentació que han sobreviscut al jaciment, atés que no s'ha pogut identificar encara cap tipus de llavor al registre arqueològic, un problema que cal encara esbrinar si es deu a qüestions de conservació o de les pròpies pautes de consum carpològiques. I és que l'estudi de llavors als nivells protohistòrics, afectats per un important nivell d'incendi i abandonament, ha donat molt bons resultats, mentre que els contextos andalusins, caracteritzats per un abandonament del jaciment planificat i pacífic, no han permés recuperar restes vegetals de rellevància.

Detall de marques d'esquarterat als ossos dels animals consumits.

En canvi, la fauna presenta un dels conjunts més nombrosos de material arqueològic recuperat al jaciment del Tossal de la Vila, únicament per darrere del registre ceràmic. La seua aparició junt amb altres restes vegetals, ceràmiques i metàl·liques, així com les alteracions de la seua superfície amb evidents marques de carnisseria, són evidències més que suficients per considerar aquest conjunt d'ossos com a part del rebuig procedent de l'alimentació.

L'estudi faunístic revela unes pautes de consum basades principalment en espècies domèstiques (94,8%), front a un abastiment totalment marginal d'espècies cinegètiques (5,1%). S'ha documentat la gestió i explotació de diversos animals, però seran els caprins (54,3%) i les gallines (36%) les que dominen els contextos. Vaques (2,9%), porcs (0,5%), cavalls (0,1%), gossos (0,1%), cérvols (0,5%), raboses (0,1%), conills i llebres (4,2%) i perdius (0,3%), són la resta d'animals representats al registre. El conill és l'espècie millor documentada dins de l'abastiment mitjançant caça, amb la resta d'animals cinegètics amb molta menor representació.

Al Tossal de la Vila es va mantindre un ramat mixt i equilibrat d'ovelles i cabres, on es va prioritzar l'aprofitament de productes secundaris, com la llana i la llet, per davant de l'obtenció de la carn, com es desprén de l'edat de sacrifici dels animals. Les restes de gallines també ens mostren una majoria d'individus adults, en els quals l'obtenció d'ous estaria present com a activitat prioritària dins la cria d'aquesta espècie avícola.

Per a un període històric com el que ens ocupa, podem comparar les dades registrades amb diferents fonts escrites, com ara calendaris, tractats agrícoles, escrits mèdic-dietètics o fonts culinàries, entre d'altres, que ens proporcionen una valuosa informació sobre les costums i preferències alimentàries que s'adiuen a les pràctiques de consum alcoràniques. Sens dubte, estos textos són un bon complement per conèixer i acostar-nos al període estudiat, tot i que en la majoria dels exemples tan sols es plasmen unes normes ideals sobre l'ortopraxis islàmica que no sempre es complien. En aquest sentit, podem apuntar que el grup assentat al Tossal de la Vila complia de forma escrupolosa, des d'un moment ben primerenc, amb les prescripcions religioses establertes, com la prohibició de consum de la carn de porc. Amb tot, l'estudi de les restes de rebuig de fauna ens permet anar més enllà i remarcar i apuntar diverses especificitats del grup assentat en aquest recinte, així com sobre la funcionalitat del mateix.

D'una banda, el consum anecdòtic del porc, la cronologia de l'ocupació i la seua ubicació perifèrica en el context d'al-Andalus ens mostren un grup primerencament islamitzat. Cal recordar que el nombre de creients va créixer progressivament a la Península a mesura que es desenvolupava un llarg procés d'hibridació entre les pràctiques tradicionals autòctones i les noves pràctiques lligades a la comunitat musulmana. D'altra banda, els resultats dels estudis faunístics en altres assentaments andalusins mostren unes estratègies econòmiques orientades a la subsistència, amb un paper principal de la cabanya caprina, mentre que altres espècies domèstiques, com les vaques, presenten poca rellevància en els conjunts, situació que es repeteix al nostre jaciment.

Procés d'excavació d'una de les llars, amb la recollida de carbons conservats damunt.

No obstant això, cal preguntar-se si els valors ínfims registrats d'altres espècies, per davall fins i tot dels mostrats habitualment en altres jaciments contemporanis, podria vincular-se a la funcionalitat militar proposada d'aquest assentament. En aquest sentit, els diversos indicis que apunten cap a la presència d'un grup militaritzat que compliria amb una sèrie de funcions vinculades a la vigilància de les vies de comunicació i el control territorial podria relacionar-se amb la reducció d'altres tipus d'activitats de caràcter agrari, com pareix que indiquen els resultats de l'estudi faunístic. La baixa diversitat de la cabanya ramadera, focalitzada en l'explotació de productes secundaris vinculats a cabres, ovelles i gallines, així pareix indicar-ho.

Un altre element clau per entendre la subsistència i l'alimentació en aquest recinte seria el de l'abastiment d'aigua. En l'estat actual de la investigació no existeixen evidències clares al respecte de la gestió d'aquest recurs, i a hores d'ara encara no s'ha pogut localitzar cap tipus de cisterna, aljub o altres elements destinats a l'emmagatzematge de grans quantitats de líquids. La presència d'abundants cànters pareix apuntar, contràriament, a un abastiment quasi diari d'aigua procedent d'alguna font propera no identificada.

Finalment, i pel que fa a l'estudi de les restes llenyoses carbonitzades, durant les intervencions arqueològiques al jaciment s'han recuperat nombroses mostres que ens permeten analitzar tant les formacions de forest properes com el seu aprofitament. Així, s'identifica la presència generalitzada de carrascars al voltant del Tossal de la Vila, acompanyats per formacions diverses d'arbustos i matollars que ocuparien també les cotes més baixes de la serra. Destaca en aquesta anàlisi l'absència sistemàtica de pinedes, les quals mostren un important retrocés durant el primer mil·lenni degut en gran mesura a les accions antròpiques de desforestació per a la creació de pastures per als ramats.

En canvi, la multiplicació dels taxons herbacis nitròfils i espècies com el ginebre, la sabina, el llençle, l'arbocer o el romer resulta fortament destacable, així com el seu aprofitament com a matèria d'ignició a les llars de les diverses unitats domèstiques de l'assentament. Una vegada iniciats els focs, la fusta de carrasca o alzina serviria com a matèria primera per produir brases, degut principalment a una major densitat de la seua matèria llenyosa. Finalment, la fusta de roure, molt més resistent, pareix haver sigut la més utilitzada per a la construcció, molt present en embigats, sostres i altres elements, pocs dels quals s'han conservat en els contextos andalusins.

Representació idealitzada de la ceràmica andalusina trobada a les excavacions.

Ceràmica, armes i ferramentes per al dia a dia

Els objectes documentats durant les excavacions ens proporcionen valuosa informació que, a més d'ajudar-nos a fixar la cronologia de les ocupacions del jaciment, ens permeten reconstruir certs aspectes de la vida quotidiana desenvolupada en aquest recinte. No obstant això, els materials arqueològics de la fase andalusina han sigut recuperats en la seua majoria en posició secundària o en contextos d'amortització, fet pel qual la informació contextual que ens proporcionen sobre les activitats desenvolupades en cada àmbit de l'assentament és molt limitada. A més, es tracta d'un registre escàs en comparació amb el protohistòric, que apareix en posició primària i formant grans concentracions de materials destruïts durant l'incendi que va posar fi a la primera ocupació del jaciment. L'abandonament del recinte andalusí, realitzada de manera organitzada i sense evidències de cap episodi de violència, va comportar probablement que el grup d'ocupants del Tossal s'enduguera bona part dels objectes d'ús quotidià i fàcil transport.

A pesar d'aquesta situació, de l'estudi de les restes ceràmiques, vinculades a fragments de peces que s'haurien trencat i descartat durant la vida del recinte, s'ha pogut establir una primera identificació morfotipològica, així com una anàlisi general de la seua relació amb els distints espais en els quals es van detectar. En termes generals, la ceràmica estudiada pertany als grups funcionals destinats al servei de cuina, de taula i d'emmagatzematge, i del seu estudi s'han pogut establir una sèrie de paral·lelismes amb altres jaciments estudiats, tant a la península Ibèrica com al Magrib.

Respecte a la ceràmica de cuina, la majoria dels fragments corresponen a olles, una tipologia multifuncional destinada a la preparació, consum i fins i tot emmagatzematge d'aliments, especialment aquells preparats en forma de guisats. Totes elles presenten evidències d'haver sigut afectades per l'acció del foc, i en la seua majoria presenten una base plana, el que permetria la seua col·locació a la vora de les llars per calfar els seus continguts. Amb un cos de tendència ovoide, les peces han estat realitzades tant a mà com amb torn lent, amb mostres evidents en alguns casos d'una rotació irregular que acaba per deixar certes marques sobre la superfície dels atifells. Una àmplia representació de les olles està decorada amb línies incises pentinades o amb motius acanalats, sempre en el coll de la peça i amb una extensió variable.

La ceràmica per al servei domèstic està representada per dues sèries principals: les destinades al servei de líquids, com gerres i gerrets, i aquelles utilitzades per al consum d'aliments, on destaquen les escudelles i fonts. Tant gerres com gerretes presenten uns cossos de tendència globular amb colls pràcticament verticals i estilitzats, i es distingeixen per comptar amb una o dues anses en els seus la-

Alguns dels objectes metàl·lics trobats al fortí andalusí.

terals per millorar-ne la seua pressió. Pel que fa a les escudelles i fonts, les seues formes són variades, tot i que mantenen una tendència general cap a cossos hemisfèrics sense cap tipus de peu i amb molt poques decoracions, sempre incises. En alguns casos s'identifica també un allisat o brunyit de l'interior d'aquestes peces, probablement per millorar-ne la seua impermeabilitat i l'ús com a recipients per contindre guisats, caldos i altres similars.

Tot i això, diversos d'estos exemples mostren clares evidències d'haver sigut utilitzats junt al foc, probablement per escalfar aliments amb presència de líquids, fet pel qual els límits entre la ceràmica de servei i la culinària es torna en molts casos difusos. Es tracta, en qualsevol cas, d'una tendència habitual en assentaments amb pràctiques de subsistència com les presentades al Tossal de la Vila, on la diversitat de la vaixela seria molt limitada i s'aprofitarien els estris per a múltiples funcions. Així, en diversos casos les gerretes podrien haver sigut utilitzades com a olles, així com les escudelles s'haurien emprat com a cassoles.

Finalment, l'últim grup funcional és l'integrat per les sèries ceràmiques destinades a l'emmagatzematge, en les que destaquen principalment diversos recipients de grandària mitjana per a la contenció de líquids. A grans trets, les formes més habituals dins d'aquestes sèries són els cànters, caracteritzats per uns cossos de tendència ovoide invertida, bases planes i grans anses que unirien la seua panxa amb el coll, habitualment de secció cilíndrica o lleugerament exvassada. Amb tot, cal remarcar de nou aquesta tendència de l'aixovar domèstic del Tossal a complir amb més d'una funció, fet que podria conduir a considerar que alguns dels recipients de cuina o servei podrien també haver sigut utilitzats per a similars funcions de contenció i conserva.

Al conjunt del registre ceràmic es constata una presència majoritària de les restes d'olles (63%), mentre que gerres, gerretes i gerrets representarien una proporció molt inferior (34%). Les escudelles i safes, amb un 1% de la mostra i els cànters, amb un 2%, representen uns volums de restes pràcticament simbòliques, tot i que cal atendre al fet que aquests números podrien estar en relació amb una conservació diferencial d'este registre. Només de forma simbòlica es localitzen també altres peces utilitàries fetes amb ceràmica, principalment fusaioles de tipus bitroncocòniques -algunes fins i tot decorades-, troncocòniques i discoïdals, aquestes últimes aprofitant ceràmiques de la fase protohistòrica.

És a dir, olles i gerres, d'ús habitual al foc, s'haurien trencat i reemplaçat amb una major quotidianitat que els recipients per menjar i els cànters per conservar l'aigua, que a més haurien format part de la vaixela que la població del recinte s'hauria endut en abandonar l'assentament. També cal advertir la possibilitat que part de l'aixovar, sobretot de servei, estiguera realitzat amb matèries primeres peril·les, com ara la fusta, fet que comportaria també una pèrdua d'informació en el registre arqueològic.

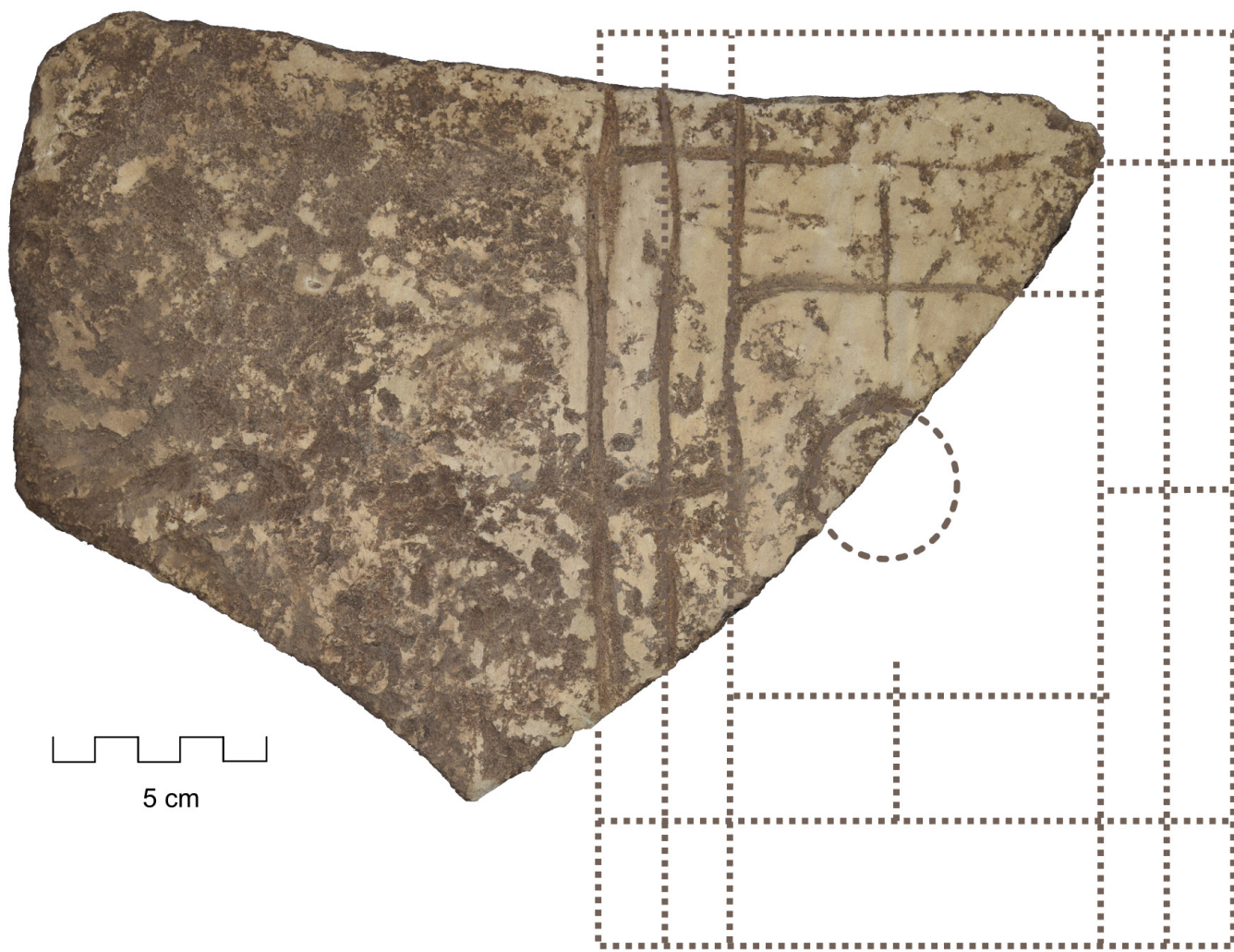
Pel que fa a la distribució espacial de les restes ceràmiques cal destacar que les escudelles i safes han aparegut concentrades en la seua majoria a la zona de construccions complexes situades a l'extrem nord del jaciment, mentre que les olles es concentren principalment als mòduls simples adossats

Vista zenital del sector 15.

a la muralla i a les àrees obertes situades al sud del recinte. A falta de poder ampliar la mostra amb noves excavacions, aquests resultats ens ajuden a perfilar uns usos de l'espai diferenciats, i fins i tot a establir una certa segregació entre les activitats de consum generalistes, probablement desenvolupades en l'àrea diàfana central i altres contextos d'alimentació més restringits als espais complexos, tal vegada lloc de reunió d'oficials i responsables. És en aquests mateixos contextos preferents on també s'han identificat certs indicis d'una alimentació diferencial a la de la resta del jaciment, amb deixalles vinculades al consum d'exemplars d'ovicaprins joves.

A l'assentament també han aparegut diversos objectes metàl·lics. D'una banda, tenim els objectes vinculats a l'ús domèstic o quotidià, entre els que comptem amb botons, possibles mecanismes articulats per al tancament de baguls, anells, una falç dentada o un templàs per al treball de la indústria tèxtil mitjançant un teler horitzontal. Aquesta darrera peça seria un dels exemples més primerencs apareguts a tot al-Andalus, fet que indicaria la connexió dels ocupants del Tossal amb les noves tècniques i corrents a la Península. De l'altra, apareixen altres tipus d'objectes metàl·lics de clara adscripció militar, entre els que es poden destacar una guaspa d'espasa amb forma de mitja el·lipse i calada al centre, així com dues puntes de projectil d'uns 14 cm de llargada, secció quadrada i ull circular per a encastar la tija. A més, han aparegut també alguns fragments d'escames metàl·liques que podrien pertànyer a cotes de malla fabricades amb materials tèxtils peribles desapareguts.

Un dels taulers de joc amb la projecció completa.

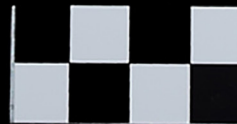
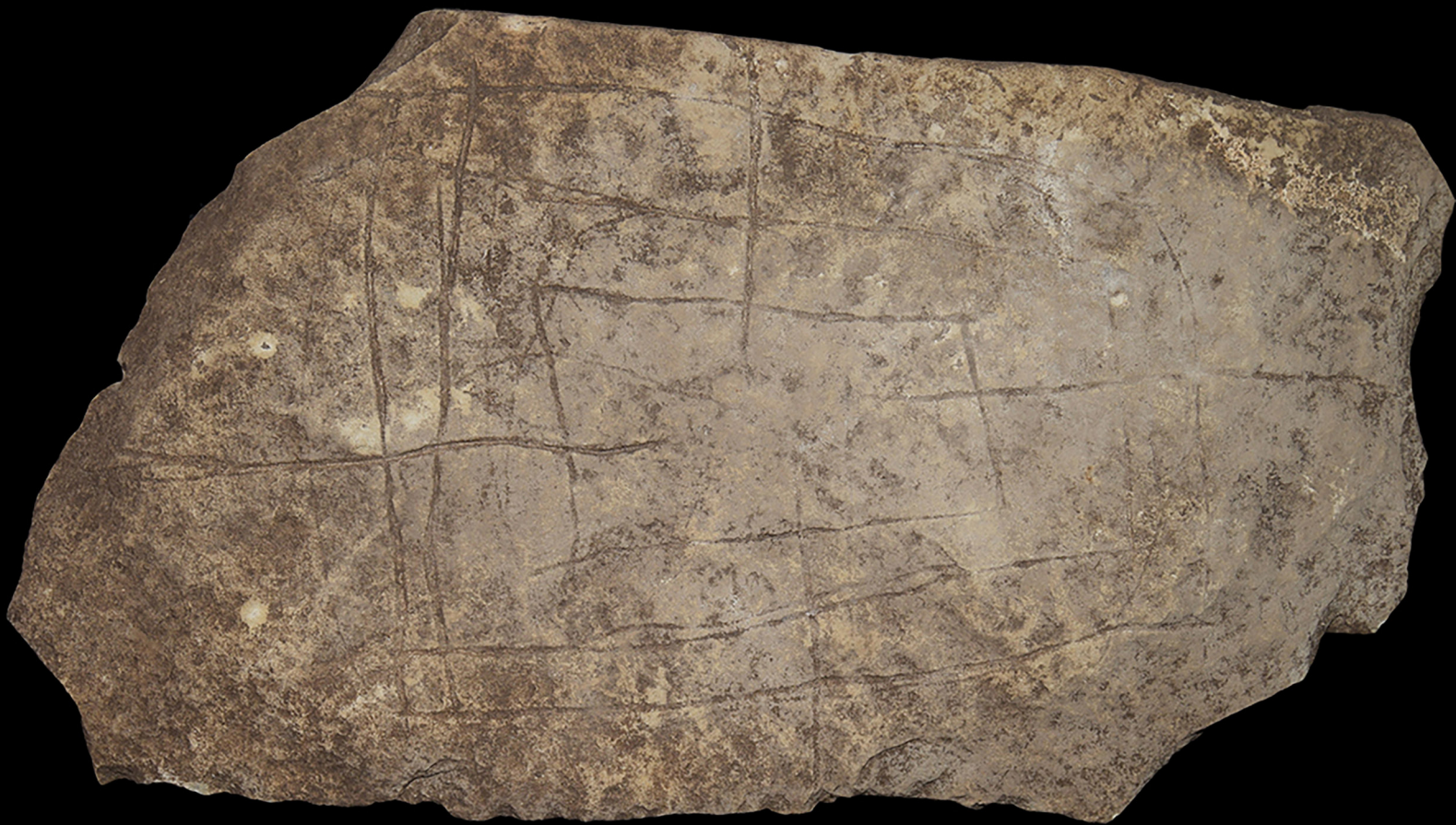
L'espai de l'oci al Tossal de la Vila: els alquercs

Algunes de les troballes més interessants localitzades durant les excavacions al Tossal de la Vila són les relacionades amb el món de l'oci i l'esbarjo, on destaquen diversos taulers de joc destinats a la pràctica de l'alquerç, a més de múltiples peces circulars retallades sobre fragments ceràmics de peces tant andalusines com protohistòriques.

L'alquerç és un joc de taula consistent en un tauler que presenta línies horitzontals i verticals que conformen una quadrícula amb múltiples punts d'intersecció. A més de ser un passatemps, és un joc d'estratègia i planificació on els jugadors intenten moure les seues peces de manera intel·ligent per evitar ser capturats, al mateix temps que intenten capturar les fitxes de l'oponent. En termes generals, l'origen d'aquest joc és encara discutit, ja que existeixen indicis que apunten cap a la seua arribada des d'Orient, però al mateix temps presenta molts paral·lelismes amb els *ludi latruncolorum* o jocs de lladres, d'origen grecorromà. En el cas de la península Ibèrica, sabem que aquest tipus de jocs d'estratègia estaven generalitzats ja des d'època romana gràcies a la troballa de taulers similars en jaciments contemporanis, tot i que en desconeixem el seu nom.

La pràctica del *qirq*, veu àrab que designava el conjunt de jocs de tauler consistents en prendre les 3, 9 o 12 fitxes del contrincant, va estar molt estesa durant l'edat mitjana a tot al-Andalus. Són diversos els exemples de taulers i peces d'aquests jocs recuperades a diferents jaciments islàmics de la Península, com els de Madīnat al-Zahrā' (segle X), Vascos (segles X-XI), Saragossa (segle XI), Albalat (segles XI-XII), Alcaçer do Sal (segles XII-XIII) o Cieza (segle XIII), entre d'altres. Els alquercs recuperats al Tossal de la Vila han sigut localitzats en contextos arqueològics corresponents a l'abandonament d'aquest recinte durant les primeres dècades del segle X pel que, a falta d'altres exemples que puguen documentar-se en el futur, es tractaria pel moment dels taulers més antics a tot al-Andalus.

Pel que fa al tipus de quadrícules gravades que s'han pogut estudiar a partir dels exemples d'aquest jaciment, els taulers del Tossal de la Vila estan realitzats sobre lloses planes de pedra calcària i es caracteritzen per presentar una execució descuidada, amb traços poc uniformes. L'esquema de distribució més comú en aquests taulers és l'habitual d'un alquerç de IX, és a dir, amb 9 peces de joc per cada participant, i es caracteritza per tres rectangles inscrits l'un dins l'altre, unint els seus costats per línies en la seua part central. Per tant, en aquest esquema es compta amb 24 punts d'intersecció pels quals moure les fitxes per poder capturar les peces de l'adversari. Tanmateix, s'ha identificat també un tauler de joc amb 40 caselles distribuïdes en 5 quadrats inscrits, fet que apunta a l'existència d'una altra modalitat o tipus de joc que no correspon amb els habituals alquercs de III, IX o XII.

A mode de recapitulació

Als darrers apartats hem pogut resseguir diversos aspectes que remarquen la importància del jaciment arqueològic del Tossal de la Vila en el context històric del procés de formació de la societat andalusina. Amb una datació establerta entre la segona mitat del segle VIII i la primera del X gràcies a diverses anàlisis radiocarbòniques de les restes biològiques recuperades durant les intervencions, la seua ocupació es correspon amb un dels moments més importants de la història d'al-Andalus, durant el qual aquest territori va passar a formar part d'un nou poder islàmic en formació. Del seu estudi, per tant, s'extrauen importants conclusions respecte a com es van succeir les primeres dècades després de la conquesta islàmica de la Península, i els diferents processos històrics que s'hi van desenvolupar en un territori completament perifèric com és el nostre, en els confins d'al-Andalus i dins els borrosos límits entre els dominis de Tortosa i València.

D'aquesta manera, i gràcies a l'anàlisi dels contextos materials i constructius del Tossal de la Vila, hem pogut establir que els objectius principals per als quals va ser construït aquest recinte van ser de caràcter militar i estratègic. Situat en la bifurcació des d'on la via litoral que partia des de València cap al nord se separava en dos grans camins, un en direcció a Tortosa per la costa, i l'altre a Saragossa per l'interior, la vigilància i control del litoral i d'aquestes rutes va estar sempre en el focus d'atenció d'aquest recinte. Les importants construccions defensives identificades, els abundants contextos materials vinculats a la panòplia bèl·lica, l'estructuració espacial de l'hàbitat, l'organització de l'activitat constructiva, unes pautes de consum vinculades a una mínima subsistència i sense evidències de pràctiques agràries continuades, o l'existència d'una mesquita comunitària en un assentament de tan difícil accés i limitada població, són algunes de les evidències que apunten en aquesta direcció, mostrant-nos uns comportaments propis d'un grup militaritzat, primerencament islamitzat i fortament jerarquitzat.

Tot i això, estem encara lluny de poder entendre una dinàmica històrica tan complexa com la que representen les construccions de pedra seca d'època andalusina a les comarques de Castelló i de la qual, conforme avança la investigació, més exemples descobrim i d'una major precisió els podem dotar. És així, i gràcies a projectes com el del Tossal de la Vila, que podem progressivament definir d'una manera més profunda els diferents tipus de recintes localitzats en aquest territori i que, a grans trets, s'estenen al llarg del període emiral andalusí, entre el segle VIII i inicis del X. La clara regionalització d'aquest procés, localitzat a grans trets dins els districtes meridionals del territori andalusí de Tortosa, i la singularitat de les formes de construcció identificades des de fa dècades, fan d'exemples com l'anàlitzat, però també d'altres com els de Mollet, Marineta, Gaidó, Subarra o Garrotxa, uns extraordinaris casos d'estudi que ens acosten a un món, el dels orígens de l'islam andalusí, del qual anem coneixent cada vegada més detalls.

Per saber-ne més

- MEDINA, P.; FALOMIR, F.; AGUILELLA, G. (2019): “Empremtes de fibres tèxtils en context islàmic emiral al Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castelló). Anàlisi a través de tècniques digitals de baix cost: Reflectance Transformation Imaging i Morphological Residual Model”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 37: 39-44.
- NEGRE, J.; PÉREZ-POLO, M.; FALOMIR, F.; AGUILELLA, G.; MEDINA, P.; BLASCO, M. (2020): “Una lectura contextual del recinte emiral del Tossal de la Vila (Castelló): Algunas reflexiones sobre el origen, morfología y funciones de los asentamientos en altura en el extremo septentrional del Šarq al-Andalus”. En GUTIÉRREZ, S., DOMÉNECH, C. (eds.), *El Sitio de las Cosas: La Alta Edad Media en Contexto*: 195-217. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-POLO, M.; AGUILELLA, G. (2020): “Poliorcètica, morfología edilicia y técnicas constructivas en el Tossal de la Vila, un recinto fortificado de época emiral en el extremo septentrional del Šarq al-Andalus”. En NAVARRO, J., GARCÍA-PULIDO, L. J. (eds.), *Defensive Architecture of the Mediterranean X*: 155-162. Granada: Universidad de Granada – Universitat Politècnica de Valencia.
- NEGRE, J. (2020): *En els confins d'al-Andalus. Territori i poblament durant la formació d'una societat islàmica a les Terres de l'Ebre i el Maestrat*. Benicarló: Onada Edicions.
- NEGRE, J. (2021): “La formació d'al-Andalus des de l'arqueologia: un debat historiogràfic amb arrels castellonenques”. En OLIVER, A. (ed.), *Els problemes arqueològics de la província de Castelló. 100 anys després de Pere Bsoch Gimpera*: 91-109. Castelló: Diputació de Castelló.
- FALOMIR, F.; NEGRE, J.; AGUILELLA, G.; ARQUER, N. (2021): “Noves perspectives en l'estudi del període andalusí als districtes meridionals de Turtusa. Resultats preliminars als jaciments castellonenques del Tossal de la Vila (serra d'en Galceran), Xivert i Santa Llúcia (Alcalà de Xivert)”. En BRUFAL, J., NEGRE, J., SABATÉ, F. (eds.), *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la Vall de l'Ebre (Segles VII–XI)*: 331-354. Lleida: Agira.
- NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-POLO, M.; AGUILELLA, G. (2021): “El proyecto arqueológico del Tossal de la Vila (Castelló) y su integración en el debate sobre los recintos fortificados de época emiral en el Šarq al-Andalus”. En *Actas del VI Congreso de Arqueología Medieval (España-Portugal)*: 229-235. Ciudad Real: Asociación Española de Arqueología Medieval.
- NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-POLO, M.; AGUILELLA, G. (2022): “La mezquita del fortín emiral del Tossal de la Vila (Castellón). Secuencia estratigráfica y diseño arquitectónico de un edificio religioso rural en los albores del islam andalusí”. *Lucentum*, XLI: 301-319.
- PÉREZ-POLO, M.; NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-JORDÀ, G.; DE HARO, S.; AGUILELLA, G. (2023): “Landscape Exploitation and Biotic Resource Management at the Tossal de la Vila Hillfort through the Long Durée”. *Land*, 12, 5: 1033. <https://doi.org/10.3390/land12051033>.

UN JACIMENT PER AL FUTUR

Visitar, gaudir i entendre el nostre passat

La mirada del viatger que travessa la Plana de l'Arc tindrà el punt de fuga en la figura majúscula del cim del Penyagolosa, amb els seus 1813 metres d'altura; no debades si hi ha un punt que atrau la mirada és aquest, deixant a la resta de tossals que l'envolten en un segon pla, com a parèntesi del paisatge. El Tossal de la Vila queda dissimulat entre altres dos cims d'igual alçada: El Tossal de Saragossa i l'Esparreguera, però és quan estem al jaciment que pren sentit el per què va ser escollit per habitar-lo: l'excel·lent visibilitat de quasi 360 graus que el fan testimoni de les fites més importants del relleu de les comarques del nord de Castelló.

Sempre ha estat esmentat pels serratins i serratines la gran quantitat de poblacions i nuclis pròxims que des d'ací és possible veure, ja siga les més properes de la Plana de l'Arc o les més allunyades com Atzeneta, Vistabella, l'Alcora i, fins i tot, Onda. S'afirma que, en un dia clar, són 22 els pobles visibles de les diferents comarques castel·lonenques, així com un grapat de referents geogràfics molt més llunyans.

A més, que un tossal es diga Tossal de la Vila no és una simplificació nominativa; va més enllà de la mera adscripció a un patrimoni comú (açò és nostre, és de tots) i, en realitat, perfila la importància d'una percepció que ha jugat un determinat indret en el desenvolupament de la memòria col·lectiva d'una comunitat, d'un poble: ací estem i d'ací venim nosaltres.

La Plana de l'Arc: paisatge i territori

La relació del poblament humà amb el seu entorn encara forma part d'un debat que en l'arqueologia com a ciència (i també en la literatura) no deixa de debatre's: les formes del paisatge (pobles i espais agrícoles) estan condicionats per la voluntat humana? O succeeix més aviat al contrari, que l'entorn físic i climàtic condicionen les solucions adoptades per explotar i viure el nostre territori?

La pregunta no té fàcil resposta, però la pràctica de l'arqueologia en l'actualitat ha centrat la seua mirada en aquesta relació i ha advertit que el paisatge no és un foli en blanc; és en realitat la suma de decisions preses de generació en generació, dins de fites sobreposades les unes sobre les altres. Algunes formen part de l'orgull d'un poble, i d'altres són més difícils de reconèixer socialment com a bens comuns (no anem a parlar ara de la pèrdua de sensibilitat enfront dels paisatges i la inevitable destrucció per part del ciment, que s'estén com una taca d'oli).

Les planificacions administratives actuals han individualitzat amb major o menor mesura tres components patrimonials vinculats a l'ambient i el paisatge: el primer vinculat a l'aprofitament de l'aigua, en segon terme el patrimoni animal i per extensió agroforestal, i ja per acabar l'arqueològic. Estos tres components formen una unitat que nosaltres anomenarem territori i que en la pràctica arqueològica actual ha pres una gran rellevància com a punt de vista d'estudi dels jaciments com el que ací estudiem, ja que com s'ha pogut apreciar en els apartats anteriors, no són els objectes els més importants en l'arqueologia, sinó donar respostes a com i per què vivien just ací, i quina era la seva relació amb l'entorn.

En efecte, en el transcurs de les nostres investigacions ens hem adonat de la importància del testimoni privilegiat que han tingut les comunitats humanes establides al Tossal, ja que han participat com a agents que han anat modelant el territori que els envoltava, i han estat presents en els principals processos històrics que han condicionat la vida econòmica i política d'aquests corredors que comuniquen el nord-est amb el sud-est de la península. Les perspectives històriques es multipliquen, però seran dues les que tindran especial importància per al desenvolupament dels paisatges històrics de la Plana de l'Arc. La primera mirada es cap a ponent, cap al mar Mediterrani, d'on vindran els estímuls que canviaran per sempre les formes de vida de les poblacions de finals de la nostra prehistòria i, en concret, de la comunitat que es va establir al seu cim fa 2800 anys, enllaçant dos segles de canvis profunds que desembocaran en el que coneixem com a la cultura ibèrica. I la segona, 1800 anys després, que recorrerà el territori des del sud per fixar l'esguard definitiu al nord, cap a Tortosa, capital d'un extens territori que confinarà amb el Camp de Morvedre.

I el futur del Tossal de la Vila?

Una altra via de treball impulsada per les dues administracions públiques implicades en el projecte del Tossal de la Vila és el retorn a la societat dels coneixements científics adquirits al llarg d'aquests anys de treball i planificar la seua difusió. Difusió que ha tingut des dels seus inicis una clara intenció de posar en valor l'excepcional bé patrimonial que representa el jaciment, sempre a la recerca de finançament i en elaborar un full de ruta. Aquestes premisses han centrat bona part dels esforços col·lectius que s'han concretat en la presentació de projectes a les diferents convocatòries anuals que la Generalitat Valenciana ha publicat i que han implicat tant a l'àrea de Patrimoni com a la de Turisme i que han permés finalitzar un projecte per a la senyalització i la col·locació de panells al jaciment, i a la vegada elaborar una primera guia per al visitant editada per l'ajuntament de la localitat. Aquestes dues eines ja estan a l'abast del visitant.

Dos punts d'inflexió han estat aconseguir primerament el finançament per a l'elaboració del Pla Director del jaciment l'any 2021, i en segon lloc en 2022 rebre una subvenció de Presidència de la Ge-

neralitat per a la rehabilitació i restauració de les estructures del jaciment, obres que en el moment d'escriure aquestes línies ja s'han posat en marxa.

El document fonamental i primera recomanació de l'equip del Tossal va ser la Redacció d'un Pla Director unint esforços amb arquitectes, per tal d'aconseguir una integració de les dades conegudes i ordenar les intervencions de futur, conjuminant els objectius arqueològics amb els d'àmbit arquitectònic, aplicant les últimes novetats tecnològiques i promoure la màxima difusió entre els interessats en el Patrimoni Cultural Valencià i també entre els serratins i serratines, potenciant el sentiment de pertinença i identitat cultural.

Per què cal un pla director?

Amb caràcter general, l'objectiu principal del Pla Director elaborat per al Tossal de la Vila és el diagnòstic de l'estat del bé i proposar les accions necessàries per a la seua investigació, protecció, conservació, restauració i posada en valor, així com organitzar de forma ordenada i racional la seva documentació i difusió. En termes generals les paraules claus són programació i planificació, per tant, és imprescindible conèixer amb profunditat tots els components històrics, arqueològics i arquitectònics per crear un corpus documental de coneixement del bé que implique a les més diverses disciplines de la ciència.

El pla director del Tossal de la vila es concreta en l'actualitat en 10 fases d'execució que contemplen tant estudis interdisciplinaris, treballs d'excavació com consolidacions estructurals, i finalitzarà amb la posada en valor i la musealització del jaciment. El diàleg constant entre arqueòlegs, arquitectes i restauradors ha permés aprofundir en els problemes més urgents de conservació del monument i permetran la programació de les intervencions de restauració i manteniment procurant aplicar racionalment el temps, recursos i professionals necessaris i, com no, el finançament que en l'actualitat ja estem destinant al monument.

A causa de la singularitat del conjunt patrimonial del Tossal de la Vila, en el Pla Director elaborat es tracten també altres línies de treball que puguen permetre el foment de la relació del bé amb el territori on s'imbrica. I no sols amb la relació amb altres monuments de la població sinó que atenent també al paisatge cultural i patrimonial com a recurs bàsic per a un nou model de desenvolupament territorial.

El retorn del coneixement a la societat

Promoció i posada en valor del monument: aquests són els punts fonamentals a l'hora d'elaborar un pla de difusió que aconseguisca arribar als diferents col·lectius de la societat, amb la finalitat de fer aquest monument més conegut, accessible i visitat, és a dir, donar-li més visibilitat i un millor ús.

En l'actualitat tot i que el jaciment està present a les xarxes socials de l'ajuntament i altres webs vinculades a contingut patrimonial (www.castellonarqueologico.es), caldrà potenciar la creació de contingut sobre el monument que ofereisca informació i millor material gràfic aprofitant les possibilitats de les reconstruccions virtuals en el seu conjunt: muralles, bastions, estructures domèstiques, estructures destinades a altres usos i la mesquita, entre d'altres, amb la qual l'usuari pugua conèixer la seua història i realitzar una visita pròxima al seu estat original.

La divulgació mitjançant xarxades en l'àmbit municipal és una altra via explotada des del mateix naixement del projecte que, associada a l'organització d'exposicions de materials arqueològics, ha estat una costant en la col·laboració Diputació-Ajuntament i que ara es pot ampliar a àmbits comarcals i provincials.

En última instància, també han de ser les institucions públiques (Diputació, Generalitat i/o Mancomunitat de la Plana Alta) qui fomenten la coordinació entre els xicotets municipis veïns per a marcar línies d'acció comunes en matèria de turisme i amb l'assignatura pendent de la col·laboració públi-co-privada i l'impuls i foment de nous projectes empresarials en l'àmbit del turisme rural i cultural.

Pensem que el Tossal de la Vila pot aportar el seu valor com a recurs en el desenvolupament turístic i cultural de la comarca. De fet, són diverses les visites guiades ja efectuades en el marc d'esdeveniments festius o fires on s'ha explicat la importància i característiques de les restes arqueològiques com a testimoni dels assentaments humans en el passat. En un futur, potser es pot integrar en l'animada cultura ciclo-turística i senderista de la província, així com en un altre tipus d'actes, sempre que no posen en perill la salut del monument i el seu entorn.

EQUIP TOSSAL DE LA VILA

L'equip d'investigació del projecte està integrat per les persones que a continuació es relacionen, agrupades segons la seua funció que no importa, ja que sense la participació de totes elles el projecte no haguera pogut donar els fruits que recollim en aquest llibre. També és segur que a mesura que avancem en l'anàlisi de les troballes s'aniran incorporant nous participants en diferents especialitats per completar el coneixement del Tossal amb estudis més específics.

DIRECCIÓ

Període 2012-2018

- Gustau Aguilera Arzo, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP)
- Ferran Falomir Granell, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP)

Període 2019 fins l'actualitat

- Gustau Aguilera Arzo, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP)
- Ferran Falomir Granell, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP)
- Dr. Joan Negre Pérez, Museu Arqueològic de Gandia/Laboratorio de Arqueología y Arquitectura de la Ciudad, Escuela de Estudios Árabes (CSIC)
- Dra. Marta Pérez Polo, Universidad de Salamanca. Departamento de Prehistoria, Historia Antigua y Arqueología. Facultad de Geografía e Historia.

ESTUDIS ESPECÍFICS

- Marta Pérez Polo. Universitat de Salamanca. Estudi de Fauna.
- Guillem Pérez. Departament de Prehistòria, Arqueologia i Historia Antiga, Universitat de València. Carpologia.
- Juan Manuel Vila López. UNED - Albacete. Estudi de materials del bronze final.
- Irene Mirón. Arqueòloga col·laboradora SIAP. Didàctica.
- Pablo Medina i Gil. Arqueòleg col·laborador SIAP. Alçaments fotogramètrics.
- Marta Blasco Martín. Universitat de València. Indústria i ornament ossi/Elements de jocs.
- Mª Consuelo Laguna Montes. Arqueòloga col·laboradora SIAP. Estudi de materials constructius Bronze Final-Ferro Antic/Arqueologia experimental.
- David Alejandro García Sánchez. Arqueòleg col·laborador SIAP. Estudi de materials constructius Bronze Final-Ferro Antic/Arqueologia experimental.
- Raül Mateu Pitarch. Arqueòleg col·laborador SIAP. Estudi de materials constructius i recipients de fang del Bronze Final-Ferro Antic.
- Jose Vicente Llop Gil. Arquitecte tècnic. Universitat Politècnica de València. Projectes de Restauració i Consolidació.
- Anna Viciach i Safont. Arqueòloga i Restauradora col·laboradora del SIAP. Restauració d'estructures i materials.
- Sonia de Haro Pozo. Arqueòloga col·laboradora SIAP. Antracologia.
- Carme Saorin. Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica (GRAP). Universitat de Barcelona. Estructures de Combustió. Espectroscòpia Infraroja per Transformada de Fourier (FTIR).
- Ignacio Montero. Instituto de Historia, CSIC. Madrid. Anàlisi i estudi arqueometal·lúrgic.
- Mª Luisa Osete. Departamento de Física de la Tierra, Astronomía y Astrofísica I (Geofísica y Meteorología), Facultad de Ciencias Físicas, Universidad Complutense de Madrid. Estudis arqueomagnetisme.
- Neus Arquer Gasch. Arqueòloga col·laboradora SIAP. Flotació i triatge de sediments.
- Gianni Gallelo i Agustín Pastor. Departament de Química Analítica. Universitat de València. Anàlisi química dels materials de construcció.
- José María Moreno Narganes. Universitat d'Alacant. Indústria Tèxtil.
- Yaiza Hernández-Casas. Universidad de Granada. Estudi dels metalls de ferro.
- Elena Salinas Pleguezuelo. Universidad de Almería. Arqueometria ceràmica.
- Ramon Martí Castelló. Datacions de C14 a través del projecte del Ministerio de Ciencia e Innovación "Entre al-Andalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos en el nordeste peninsular" (PID2020-114484GB-I00).

PARTICIPANTS A LES EXCAVACIONS

Becaris

- José Luis Luján Valderrama. Any 2012.
- Manuel Burdeus Rubert. Anys 2013/2014.
- Mª Consuelo Laguna Montes. Anys 2015/2016.
- Pablo Medina i Gil. Anys 2017/2018.
- Raül Mateu Pitarch. Anys 2019/2020.

Voluntaris / estudiants

- Alicia Moya Barrachina. Universidad Complutense de Madrid. 2012.
- Daniel Rincon Carrasco. Universidad Complutense de Madrid. 2012.
- Alvaro Moreno Egido. Universidad Complutense de Madrid. 2012.
- Aitor Traver García. Universitat Jaume I. 2012.
- Manolo Burdeus Rubert. Universitat de València. 2012.
- Rosana Gómez Falguera. UNED Barbastro. 2012-2016/2018.
- Mª Consuelo Laguna Montes. Universitat de València. 2012/2014/2017.
- Pere Vallés Saura. Ajuntament de la Serra d'en Galceran. 2013-2017.
- Irene Mirón zamora. Arqueòloga. 2013-2023.
- Marta Blasco Martin. Universitat de València. 2013-2023.
- Alonso Villar García. UNED-Albacete. 2013/2014/2018-2023.
- Marta Pérez Polo. Universidad de Navarra. 2013-2018.
- Juan Manuel Vila López. UNED-Albacete. 2013-2023.
- Maria de Cortes Martínez Cebrian. UNED-Albacete. 2013.
- Carla Romero Puchol. Universitat Jaume I. 2013.
- Raül Mateu Pitarch. Universitat Jaume I. 2013/2015-2016.
- Neus Chillida Zaragoza. Voluntària. 2013.
- Esther Moliner Capella. Voluntària. 2013.
- Jesus Almela Agost. Voluntari. 2013.
- Carles Galindo Perona. UNED Castelló. 2013.
- Ruben Almeida Calero. UNED Castelló. 2013-2015/2019.

- Neus Arquer Gasch. Universitat de València. 2014.
- Marta Valls. Universitat de Barcelona. 2015/2017.
- Diego Cored Keller. Universitat de València. 2015.
- Pedro Alberto Cebrián Rubio. UNED-Albacete. 2015.
- Laura Muñoz Alfaro. Universitat de València. 2015.
- Joan Falcó Alcazar. Universitat de València. 2015.
- David Parra Guillamón. Universitat Jaume I. 2015.
- Carlos Ramírez Kaddur. Universitat Jaume I. 2015.
- Daniel Soldevila Fuentes. Voluntari. 2016.
- David Alejandro García Sánchez. Universitat de València. 2016-2018.
- Carme Saorin. Universitat de Barcelona. 2017.
- Paz calduch. Universitat de Granada. 2017.
- Ariadna Royo Vidal. Universitat de Barcelona. 2017-2023.
- Irene Romero Mata. Universidad de Sevilla. 2017.
- Mercedes Sanchez Roldan. Universidad de Sevilla. 2017.
- Joan Negre. Universitat Autònoma de Barcelona. 2017-2018.
- Amaia Santamaria. Universitat de València. 2017-2019.
- Jessica Mogollón. Universitat d'Alacant. 2018.
- Clara Galibert Carrasco. Université Bordeaux Montaigne. 2019.
- Balma Gallart Monte. Universitat Rovira i Virgili. 2021-2023.
- Cristian Sales Agut. Voluntari. 2020-2021.

Operaris d'arqueologia contractats

- Daniel Soldevila Fuentes. 2017-2018/2021-2022.
- Rosana Gómez Falguera. 2017/2019-2021.
- Rosa Bautista. 2017.
- Alberto Martí. 2018.
- Susana Arribas. 2018-2019.
- David Alejandro García Sánchez. 2020-2022.
- Amaia Santamaria. 2021-2022.
- Amparo Murgui. 2021.
- Alba Sobrino. 2021-2022.

AGRAÏMENTS

Volem agrair primerament al personal de l'Ajuntament de la Serra d'en Galceran, a l'anterior secretari Pere Vallés, l'ADL Belinda Edo i l'actual secretària Tania Medall, així com a l'infatigable agutzil Ismael Sabater l'esforç i dedicació en la preparació i gestió de les excavacions, en les activitats de difusió, i en el suport constant en el dia a dia del desenvolupament dels treballs.

També especialment als alcaldes de la corporació local Manuel Sales Pitarch i Juan Carlos Mateu Castell i als seus regidors, que van apostar inicialment pel projecte i continuen donant el seu suport incondicional.

Per part de la Diputació, que és la que sosté al Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques i que en definitiva fa possible el projecte, transmetre la nostra gratitud als corresponents presidents de la institució al llarg dels treballs desenvolupats, Javier Moliner Gargallo, Josep Pasqual Martí García i Marta Barrachina Mateu, així com als corresponents diputats de Cultura, Vicent Sales, Ruth Sanz i Alejandro Clausell.

També volíem agrair la calidesa personal de Rob Farrar a l'acollir a l'equip de voluntaris al mas de Maio al llarg de nou anys d'excavacions, en els quals també va posar de la seva part aportant les traduccions a l'anglès en les propostes de posada en valor. Ha estat una grata experiència per a l'equip humà que ha gaudit de la seua hospitalitat, companyia i dedicació gastronòmica.

També als que ens han ajudat a revisar el text, als col·laboradors que formen l'equip del Tossal de la Vila, i en especial a Ariadna Royo, Marta Blasco i Rosana Gómez.

Moltes altres persones ens han ajudat puntualment, bé directament a l'excavació, o bé aportant-nos informació, opinions, o simplement un suport i interès pels treballs d'investigació. Persones que seria llarg i difícil enumerar sense deixar-nos algú. A tots ells, també moltes gràcies.

Finalment, a l'organització de les XXVI Jornades de la Plana de l'Arc, l'oportunitat de participar i presentar aquest llibre.

Castelló, 31 d'agost de 2023

